

IV РАДОВИ НА ТРПЕЗАРИЈИ

Зграда трпезарије у Студеници, као и већина оваквих објеката у византијским и нашим манастирима, према очито устаљеном распореду, саграђена је западно од главног улаза у Богородичину цркву. Положај ових објеката, време и начин обедовања манастирског братства, молитве које ће се читати за време обреда, положај игуманског стола и место игумана одређивали су манастирски типичи.

Византијске трпезарије⁵³ су грађене углавном на местима најближим улазима у нартекс, ако су то простор порте или облик земљишта допуштали, а ређе су подизане упоредо са бочним странама цркве.

По значају одмах после цркве, ови објекти су знатних димензија, зависно од броја монаха, монументално грађени, трочланих отвора на улазу, истакнуте полигоналне апсиде, таваница често у облику полуобличастих сводова ојачаних луцима, а неки пут и крстасто засвођених.

Зидови су по правилу били осликани фрескама.

У време турског продора у Византију мења се изглед трпезарија. Губе у монументалности. Отвори прозора се смањују и повећава се висина парапета. Таванице су равне, дрвене и веома богато сликане.⁵⁴

Апсиде су плиће, често изведене у дебљини зида. Намештај у трпезаријама је обично израђен од трајних материјала, нпр. камена, неки пут са интарзијом,⁵⁵ а зидана седишта покривена су дашчаном облогом.

По дужој осовини је заједнички сто, дуж кога су са обеју страна клупе, а игуманово место је у челу стола ако је простор трпезарије правоугаоник; ако је основа у облику слова Т, столови, пратећи је, образују исти облик.

На Светој Гори се развио сасвим особен начин организовања ових просторија: мањи столови основе у облику слова сигме чешљасто су распоређени уздужним осовинама управно на бочне зидове обично према отворима прозора. И у таквом распореду тачно је одређено место игумановог стола (слика 48). Стоне плоче су од камена издигнутих, профилисаних ивица, често са удубљењима за со и одводима за течност. Облици столова у византијским трпезаријама су преузети из антике.

Све досад познате трпезарије у Србији грађене су углавном западно од главних улаза у цркве, те би се могло рећи да им је при организовању простора у кругу манастира одмах одређиван најбољи положај.

Студеничка трпезарија је дужом осовином окренута у правцу север—југ и саграђена је непосредно крај некадашњег главног улаза у манастир. Зид утврђења је истовремено и њен западни зид, те стога простор трпезарије није

сасвим правилан правоугаоник: однос страпа је 1 : 2,5. Студеничка трпезарија је некада имала спрат; данас је то приземна зграда са кровом на две воде. Прозори су лучни, на источном зиду седам и један на северном зиду. Улаз је на источном зиду, асиметрично постављен у односу на дужину. Површине зидова су, у складу са традицијом, биле живописане. О томе да је ова зграда била и споља живописана сведоче од раније познати остаци живописа (орнаменти у прозорским удубљењима) и новооткривени део живописаног сокла који је био покривен призиданим зидом трема испред трпезарије.⁵⁶

Просторија за припрему једноставних манастирских обеда, судећи по најновијим налазима при испитивању објекта, била је непосредно до трпезарије, то јест уз њен јужни зид. Изградњу трпезарије предање приписује Сави Немањићу.

Као и већина здања у манастиру Студеници и Савина трпезарија је конзерваторске радове од 1952—1956. године⁵⁷ дочекала сасвим запуштена, измењене намене и готово склона паду (слика 49).

Тада конзервирана, делимично реконструисаног трема, представљена је као озбиљан допринос упознавању средњовековних објеката те врсте у нас, а начин тумачења студеничког бакрописа и начин препознавања објекта на њему узет је чак као пример методолошки исправног поступка у коришћењу таквих података при конзервацији објекта⁵⁸ (слика 50).

Донедавна, мало шта је и било познато о изгледу првобитних пратећих здања у оквиру манастирских целина у Србији. Разлози су били недостатак средстава за систематска испитивања, готово трагична ситуација у којој су многе цркве и драгоцено сликарство дочекали послератну организовану делатност на

⁵³ANASTASIOY OPAANAOT, MONASTHPIAKH APHTEKTONIKH, ATONAI, 1927 2442.

⁵⁴ ANAETSIOY OPAANAT, N. D. 30. — За тумачење грчког текста велику захвалност дугујем М. Шупут, асистенту Филозофског факултета.

⁵⁵ ANAST K. OPAANAOT, HTPAPEZA THΣ EN PATMI, MONH2 APOT IQANNOT TOT OEO AOTOT; AQAЕKANHSAKT APXEIOT TOMO2Γ, AONNAI, 1958,7.

⁵⁶По начину сликања орнамената у прозорима, веома сличним орнаментима којима су украшени преломљени лук и потпорни зид Радослављеве куле, могло би се претпоставити да је трпезарија осликана у исто време кад и велика кула.

⁵⁷С. Ненадовић, *Саопштења III*, 1957, 49—75.

⁵⁸О. Недић, *Графичке представе српских манастира као изворни подаци конзерваторско-рестаураторским радовима*, Зборник заштите споменика културе IX, Београд, 1958, 34.

⁵⁹В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд, 1950, 313.

заштити културне баштине. На неки чудан начин усталило се мишљење да никакви значајни налази не могу оправдати испитивања те врсте, јер је профана архитектура, и дворска, и у манастирима грађена од лоших и кратковекних материјала; то је такође био разлог за недовољно истраживање у тој области.

Радови на низу значајних манастирских целина, извршени у последњих десетак година, дали су исходе који су с једне стране сасвим оправдали уложена средства, а са друге стране у многоме допринели упознавању културе живљења у манастирима у средњовековној Србији.

У Србији, са малим изузецима, може се рећи да су трпезарије у кругу целина добијале најповољније положаје. Грађене су или упоредо са западном фасадом цркве или су се улази у простор трпезарије (или улазни простор) и главни улази у цркву подударали осовински, а дужа осовина објекта ишла ка северу или југу. Није могућно извести временску поделу ове (утврдити када је настала) оријентације из чега се може закључити да је у самом почетку градитељске активности усвојено једно опште правило које је веома еластично примењивано.

Тakoђе и веза трпезарије са простором за припремање хране није исход неког крутог прописа, већ одређених потреба и услова.

У Студеници и Бањској просторија за припремање хране постављена је непосредно уз краћи зид трпезарије супротно од апсиде. У Сопoћанима се из једног предпростора, чији се улаз осовински поклапа са улазом у цркву, десно одлазило у трпезарију, а лево је била просторија за припремање хране. Мада доста нејасна, ситуација у Градцу указује на могућност да је просторија за припремање хране била сасвим одвојена од трпезарије. То се мора примити са оградом јер је објекат прилично оштећен при копању првог канала за заштиту од бујица.

Врло вероватно да ће систематско испитивање у Манасији расветлити читав низ питања око данас познате трпезарије и њене функције, јер место на којем је саграђена, као и однос равни првобитног и данашњег тла, доводе у сумњу поставку да је та велика зграда заиста била трпезарија. За сада је мало шта познато о здањима те врсте у нас у почетку XV века, те би се о њима могло судити на основу сличних здања сачуваних на тлу некадашње Византије. Ипак, врло је вероватно да су српски великаши веома поштовали традицијом устаљена правила. Потврда за то мишљење је и откриће у Љубостињи да су зидови велике грађевине под Милошевим конаком (који је димензијама основе не прати) подрум некадашње трпезарије.

Значајни, а још недовољно испитани остаци зидова западно од цркве у Лапушњи та-

кође би могли бити некадашња трпезарија.

Док су византијске трпезарије углавном биле засвођене, за трпезарије нама познате готово са сигурношћу се може рећи да су имале равне таванице, као потоње трпезарије на тлу Византије у време турске власти.

Велики распони таваница скраћивани су постављањем низа стубова по средини просторије — по дужој осовини, а распон Савине трпезарије био је можда премошћен сводом. Ако је над сводом постојао спрат било је то могућно и без ојачавајућих лукова или пиластара. Исто тако је могућно да је трпезарија у Бањској имала свод.

Ниско постављени прозори у светогорским трпезаријама и столови окренути према отворима били су узор градитељима студеничке трпезарије. Рушење апсидалног прозора у трпезарији Сопoћана, на жалост, онемогућило је доношење било каквих закључака о могућном распореду столова и изгледу фасаде. Сигурно је, међутим, да је имала спрат.

Пошто је по правилу реч о грађевинама ослоњеним на манастирски бедем, трпезарије су узидане краћом страном. Улази су постављени на дужем фасадном зиду или, пак ако се у трпезарију улазило из предпростора као у Сопoћанима, онда је улаз на зиду наспрам апсиде. У Сопoћанима постоји веза трпезарије и конака преко једног помоћног улаза код апсиде. Овим пролазом су монаси из својих ћелија могли доћи из трема пред конаком у трпезарију, и из трпезарије након обеда отићи у своје ћелије.

Познато је да су ктитори били веома везани за цркве и здања која су градили у манастирима. Често су боравили у њима, а готово по правилу су у њима као монаси проводили последње године живота. Стога се уз потребне ограде, може претпоставити да су стамбена здања у владарским задужбинама садржала елементе архитектуре дворова. Врло је вероватно да је, на Цркви оданим дворовима било, бар формално, доста елемената узетих из верских средишта Свете Горе, Цариграда, Солуна, а касније из значајних задужбина Немањиних или његових непосредних наследника.

Манастири, подизани дуж важних средњовековних путева или на њиховим раскрсницама, свакако су својим изгледом и начином живљења утицали на многе путнике који су боравили у њиховим конацима.

Велика рушења у тешким временима турске власти, сиромаштво манастира, немоћ да се једва обезбеђеним средствима и обновама⁶⁹ порушена здања врате у целини у првобитно стање као и осипање братстава, довели су до општег погоршања квалитета становања и грађења профаних зграда у манастирима.

Обнове објекта, пре свега неопходни заштитни радови, поверавани су обично локал-

ним мајсторима, често потпуно неискусним. Обнове већег обима су, по правилу, доводиле до великих измена у изгледу зграда.

Након извршених конзерваторских радова 1956. године, Савина трпезарија је служила као просторија за излагање камене пластике скупљене при нивелисању порте (слика 51). Тада, на жалост, и поред великих грађевинских радова, влага није отклоњена из зидова и пода трпезарије.⁶⁰ За неколико година дрвена облога зиданих седишта, дуж источног и западног зида, и наслони потпуно су иструлили. Из спојница терацо-пода стално је избијала влага. Било је очигледно да проблему отклањања влаге из овог, као и из осталих тада конзервираних здања није поклоњена довољна пажња.⁶¹

Пошто ова просторија није испуњавала услове у погледу обезбеђивања изложеног материјала и прикладне презентације, а потребе манастира за великом трпезаријом су из године у годину расле, управа манастира одлучила је да опреми трпезарију одговарајућим намештајем. Израду пројекта поверила је Републичком заводу за заштиту споменика културе. Како се у изразито влажну просторију није могло допустити уношење новог намештаја нити се могло радити на њеном уређењу пре него што се влага из зидова отклони, у Републичком заводу је претходно израђен пројекат за санирање влаге у зидовима. Пошто је израда вертикалне ваздушне изолације око темеља С в. Николе дала добре исходе, иста мера предвиђена је и за Савину трпезарију.

У Републичком заводу није постојала детаљна техничка документација о темељима овог здања. Стога, да би се набавила потребна количина опеке за израду вентилационог канала, испред улаза у трпезарију откопана је сонда. Прво изненађење уследило је чим је подигнут плочник испред улаза.⁶² Показало се да је висина првобитног отвора врата смањена (1952—1956), насипањем шута (слика 52). На 36 см испод равни пода трема откривене су, веома оштећене, мермерне плоче. Оне су биле утопљене у подлогу од кречног малтера. Испод коте овог плочника почињало је проширење темељне стопе источног зида трпезарије (слика 52), а не одмах испод плочника, израђеног при реконструкцији у току радова 1952—56. године (цртеж 28).⁶³

Сонда ископана са унутрашње стране дала је исто тако занимљиве податке. Испод терацо-пода, под слојем песка и веома танким слојем чврстог, масног, блата, откривен је део мермерног пода. Тај под био је постављен непосредно преко делимично распаднутих плоча од зеленог шкриљастог камена (слика 52). Кота овог пода трпезарије и кота новооткривених остатака првобитне поплочане стазе су

исте (слика 53, 54). Обе су знатно ниже од коте која је у време конзерваторских радова у току 1952—56. године проглашена за првобитну равну овог дела порте. Објашњење за појаву влаге лежи у томе што источни зид није био у довољној мери ослобођен насипа и што је земљиште у западном делу порте веома компактно и тешко пропустљиво, те задржава атмосферску воду која натапа темеље објекта и засути део зида.⁶⁴ Након ових открића било је потребно утврдити колико је засут зид реконструисаног трема. Испоставило се да зид трема није засут (слика 55, 56). Лице зида трема почињало је од коте плочника откривеног у току радова 1952—56., а кота дна темеља трема била је изнад коте почетка темеља источног зида трпезарије. Однос ових висинских параметара је био први у низу добрих разлога који је довео у сумњу тврдњу арх. С. Ненадовића да је испред Савине трпезарије био првобитно саграђен трем који је он реконструисао. Готово целом дужином, кота дна темеља трема била је изнад коте првобитне стазе која је водила од улаза трпезарије до припрате, а која је откривена испод стазе проглашене за првобитну приступну стазу у току радова 1952—56. године (црт. 29).⁶⁵ Копањем је утврђено да се испод тада израђене стазе ка Радослављевој припрати налазе или делови плоча или само остатак малтера, подлоге за плоче старије првобитне стазе. Било је сасвим јасно да је и у овом случају посредни омашка приликом испитивања и да је и овај „првобитни“ ниво у ствари један познији ниво порте. Приликом спуштања нивоа испред припрате, испод насутог песка, подлоге за плочник од пешчара, откривени су знатни остаци првобитног плочника испред припрате и утврђено

⁶⁰ С. Ненадовић, *Саопштења III*, 54.

⁶¹ До 1964. године западни зид трпезарије — обимни до висине крова био је веома влажан. После уклањања земље са спољне стране утврђења, чишћења и конзервирања зида, влага је нестала.

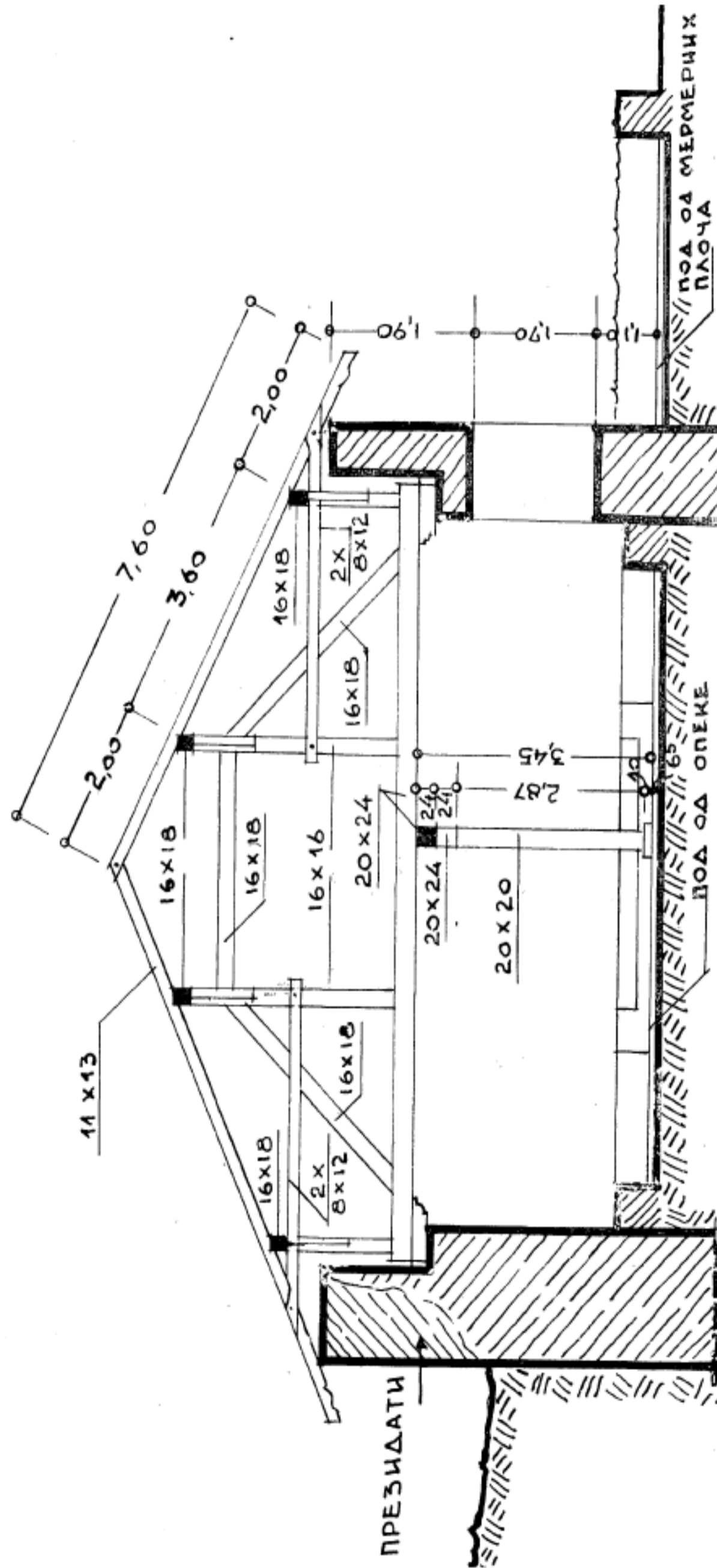
⁶² Део поплочане стазе и трема, откривен је по нивелисању порте, а за поплочавање прилазне стазе до припрате коришћене су плоче сакупљене по порти и из делимично сачуваног пода цркве св. Јована Претече, која је затим испуњена земљом до нивоа порте. Под трема је делимично, а под трпезарије потпуно су покривени терацо-плочама.

⁶³ С. Ненадовић, *Саопштења III*, 55.

⁶⁴ Сличан случај је констатован и при испитивању у Сопоћанима. Показало се да „културни слој“ веома споро пропушта воду и да се због тога у зидовима јавља капиларна влага.

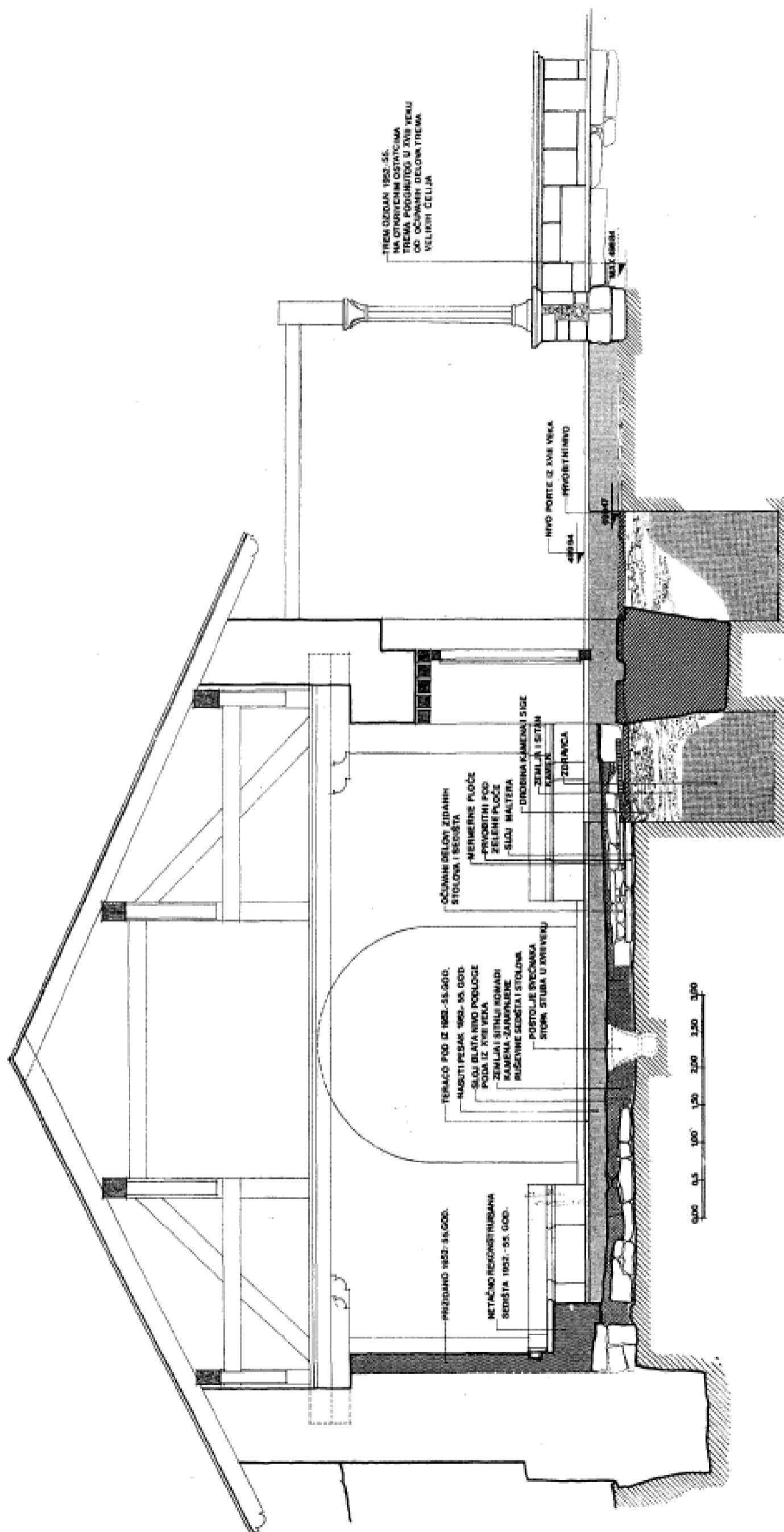
⁶⁵ У одсуству пројектанта (С. Ненадовић), о радовима се старао мајстор зидар Борисав Дичевић, те је и тако могуће објаснити низ грешака до који је дошло у радовима и датирањима.

ПРЕСЕК А-В

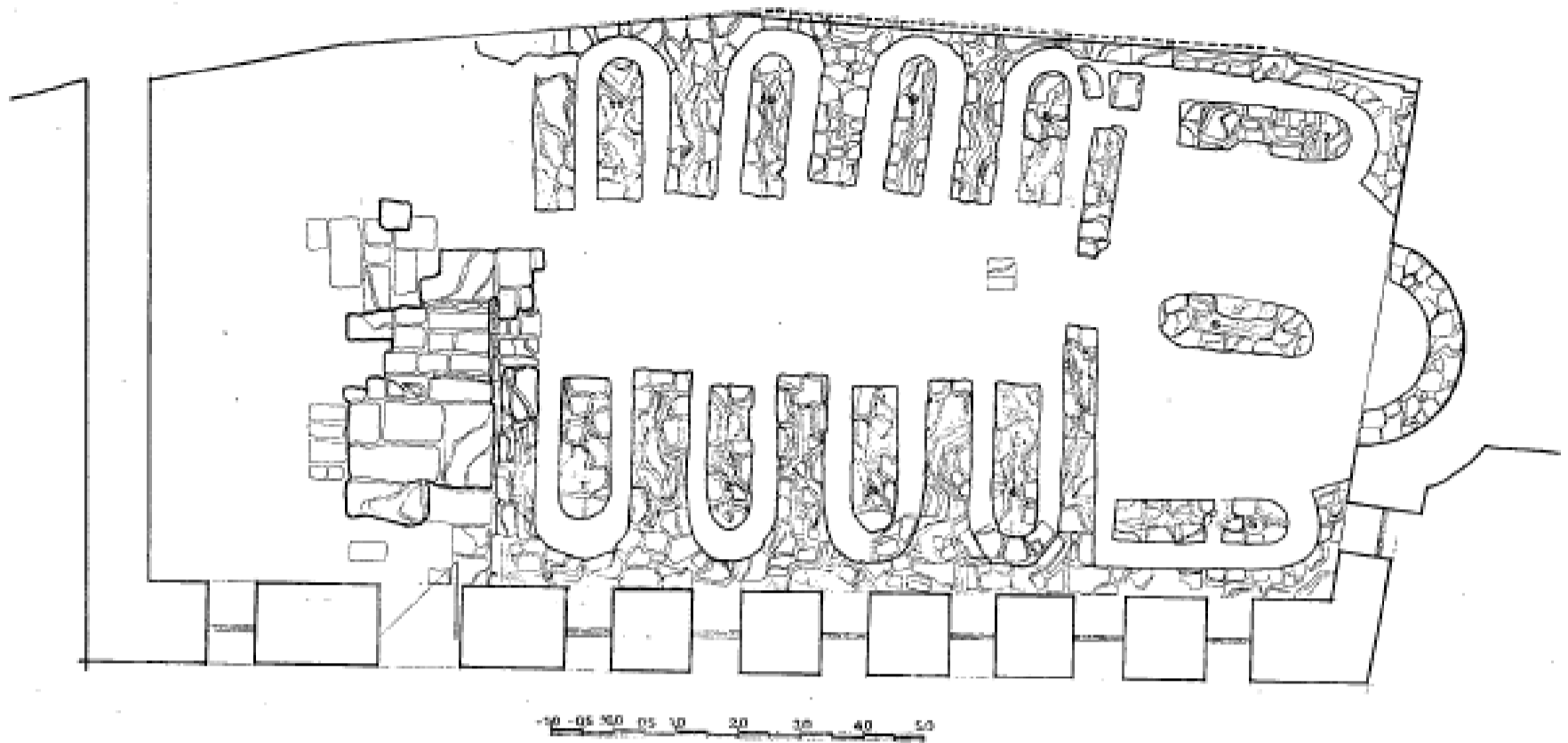

цртеж 28. Пресек кроз трпезарију црт. арх. С. М. Не-
надовића.

pl. 28. Coupe à travers le réfectoire, dessin élaboré par
l'architecte S. M. Nenadović.

цртеж 29. Пресек кроз трпезарију — право стање. седишта и постоља столова. pl. 29. Coupe à travers le réfectoire — état réel.

цртеж 30. Основа трпезарије након откопавања зиданих столова и седишта

pl. 30. Plan du réfectoire après enlèvement des sièges masonnés contre les murs et des supports des tables.

је да је део оригиналног мермерног прага штемован да би се непосредно до врата поставиле плоче од пешчара. Ова чињеница потпуно искључује превид у раду (слике 57, 58, 59, 60, 61). Сумње су искључене у потпуности: коте у овом делу порте, усвојене у току радова 1955. године, су коте неког каснијег нивоа порте, а никако првобитног из XII века. Тада реконструисани трем такође није првобитно био подигнут испред трпезарије већ је касније у XIII веку ту озидан.

У непосредној близини старог бунара откривен је остатак водовода израђеног од керамичких цеви. Овај водовод је ишао до зидирамичких цеви. Овај водовод је ишао до зидане чесме приказане на цртежу комплекса манастира који је урадио аустријски картограф.

Ово је други водовод откривен у Студеници. Немањин мермерни водовод,⁶⁶ идући од села Доца, улазио је у манастир са јужне стране и прелазио преко троугласте куле, у време грађења водовода, већ порушене. Водовод од керамичких цеви улазио је у круг манастира са западне стране и био је на знатно вишој коти од првобитног нивоа порте. Уклањање терацо-пода у самој трпезарији довело је до веома значајног открића: испод слоја песка, подлоге за терацо-под, откривени су зидани остаци постоља једанаест сигма-столова и се-

дишта (слике 62, 63, 64), (цртеж 30). Зидана су, као и седишта, ломљеним каменом и малтерисана су. Просечна висина очуваних постоља и седишта била је око 24 cm, а само седишта код столова број 5 и број 7 била су очувана до пуне висине, (слике 65, 66). Поред постоља за сто број 9, откривен је део стене плоче са бордуром. На седиштима око столова број 3, 4 и 5 сачувани су остаци малтера којим су била омалтерисана. Утврђено је да ни постоља за столове, на којима су такође откривени остаци малтера, ни седишта никада нису била бојена (слика 67). По дужој осовини трпезарије, осовини север — југ, откривена су поново два постоља за стубове.⁶⁷ Када су извађена из земље, утврђено је да су то првобитно биле базе великих стојећих свећњака, касније при некој обнови претворене у постоља стубова. Да би се добила већа површина налегања за дрвене стубове који су подупирали подужну плафонску греду, таванице, ове стопе биле су окренуте наопако (цртежи 31—33).

Првобитно су под јединственим кровом трпезарије била, три простора: улазни део из

⁶⁶ М. Радан-Јовин, *Саопштења VIII*, 1969, 66.

⁶⁷ С. Ненадовић, *Саопштења III*, 69 и слика 87.

којег је зидано степениште водило на спрат трпезарије и у коме је била веза са просторијом за припремање хране; простор у коме су дуж два зида, источног и западног, чешљасто постављени столови за братство, (слика 68), по четири дуж сваког зида; и простор издвојен продуженим зидом седишта, у коме су се налазила три стола дужим осовинама управно настављеним на северни зид (слика 69).

При мерењу и изради детаљне техничке документације, запажено је да зидана постоља за столове нису једнака. Очигледно је да су димензије обрађених стоних плоча одређивале величину постоља. Све осовине чешљасто постављених столова подужно усмерених према прозорима благо су закошене ка отворима.

Место игуманово у трпезарији је одређено у типичу. У Студеници је то место — средишни сто наспрам апсиде, који није имао зидано седиште, а два суседна имају зидана седишта само дуж зидова (слика 70). Незнатно смакнута ка западу од подужне осовине и средине пролаза у овај најсвечанији део трпезарије, откривена је половина плоче и потпуно очувана подлога од кречног малтера, 10 cm изнад равни пода. То је место где је стајао читач молитви за време заједничких обеда. За време обеда влада ћутање и један монах, пошто добије благослов од игумана, према типичу, чита псалм или житије док обед траје. За читача су у неким трпезаријама постојале предикаонице.⁶⁸

Најраније облике оваквих столова свакако треба тражити у античким здањима, али је облик зиданог намештаја у Савиној трпезарији у непосредној вези са светогорским узорцима. На западном зиду уочене су три фазе зидања. Лучна седишта настала су у најстаријој фази. Преко њих иду обе касније фазе зидања тако да испод најновијег лица зида озиданог у периоду 1952—1956. године остаје 10 cm слободне лучне површине седишта.⁶⁹ У улазном делу трпезарије, сем очуваних површина оба пода, мермерног познијег и првобитног од зеленог шкриљастиог камена, није било могуће закључити било шта јер је тај простор у новије време у неколико махова био преправљен за потребе манастира, а при радовима у току 1952—1956. године јужни зид трпезарије је президан (цртеж 32, слика 71). Сасвим се поуздано може рећи да је просторија невеликих димензија, са јужне стране трпезарије непосредно уз кулу, била просторија у којој се припремала храна и највероватније је била повезана са трпезаријом. Коте подова ове две просторије су исте а такође и матери-

јал, зелени шкриљасти камен, којим су подови поплочани. Јужни зид ове просторије је приближно исте дебљине као и део јужног калкана трпезарије. Могло би се претпоставити да је источни зид и улаз из порте у кухињу био на месту где је калкан трпезарије био проширен. Како је јужни калкан трпезарије президан током радова (1952—1956), могућност „читања“ зидова је искључена (цртеж 33)). Приликом чишћења зидова столова и седишта и уклањања насутог материјала закључено је да зидани намештај трпезарије, након првог рушења, није више у целини никада обновљен. Постоља столова и седишта су тада заравњена до висине која је и откопана. Простор између зидова испуњен је шутом и ова испуна покривена танким неправилно ломљеним каменим плочама. Заравњене површине столова и седишта су тако служиле као под. Овако импровизовани под је био на истој коти на којој су откривене базе великих свећњака уграђених као стопе стубова и на којој је био под од мермерних плоча у улазном делу трпезарије. Обновљена, али више ни близу онако сјајна, трпезарија је и даље задржала зидана седишта, но само дуж зидова: источног и западног. По томе судећи, добила је тада дуж седишта дрвене столове и клупе према њима.

Иа месту где се сучељавају јужни и западни зид трпезарије откривен је остатак првобитног бедема. Поред њега, испод коте првобитног пода, откривен је слој малтера вероватно подлоге за степенишни зид (степениште за спрат), (слика 72). Димензије степеништа само на основу овог малтера нису могле бити поуздано утврђене. Врло је вероватно да су то биле димензије степеништа порушеног у току радова 1952—1956.

Из откривене ситуације јасно је да је овај објект у току свог дугог трајања претрпео озбиљне измене. Студенички бакропис приказује трпезарију као једносратну зграду са лучно озиданим тремом који се уздиже од приземља до спрата.⁷⁰ Ископавања на жалост

⁶⁸ У манастиру Ватопеду је предикаоница у трпезарији.

⁶⁹ С. Ненадовић (*Саопштења III*, 69 и слика 87) на цртежу нетачно приказује линију првобитног зида.

⁷⁰ На фасади, после обијања малтера, била су видна лежишта дрвених греда трема. Фасада је била живописана, а о томе говоре већ поменути остаци фресака у прозорским удубљењима као и остатак фреске на соклу.

нису открила ни најмањи траг постојања било каквог зида. Посреди је очито претпоставка цртача, јер је у време када је цртеж рађен трпезарија била у рушевинама. Као кула и припрата краља Радослава и трпезарија је била споља живописана. Потврда за то је, сем остатака фресака у удубљењима прозора, и невелик остатак фреске на источном зиду који је био покривен уз зид прислоњеним јужним зидом трема.

Након анализе материјалних података и узајамног односа кота темеља трпезарије и реконструисаног трема, делова зграде и односа нивелете порте и улаза у Радослављеву припрату,⁷¹ неопходно је било поново приступити разматрању двеју графичких представа манастира Студенице: старије са карте „Преглед ратишта у Србији и Албанији 1689” и студеничког бакрописа из 1733. године. (слике 41, 73). На старијем цртежу јасно се види да уз кулу на западној страни порте више нема трпезарије. Уз кулу, која је у то време већ изгубила значај главног улаза у манастир, прислоњене су са јужне стране, издужена једносратна зграда, а са источне стране мала приземна. На месту где је била трпезарија приказана је једносратна рушевина без крова. Над старим бунаром види се зидана чесма и вода која слободно отиче из порте. На овом цртежу није могуће уочити ни најмањи траг било каквог трема испред трпезарије, док је дрвени трем испред Радослављеве припрате веома тачно уцртан.

Године 1733. израђен је, студенички бакрорез. Намена му је вероватно била и да послужи као извор података при могућим радовима на обнови цркава и враћању некадашњег изгледа, у то време сасвим сигурно порушеним зградама. Пажљивим проучавањем цртежа може се уочити разлика у начину цртања зграда које су постојале у време резања плоче и оних које су тада већ биле порушене. Непорушена здања приказана су тачно и уз поштовање међусобних пропорцијских одиоса, а порушена су представљена веома китњасто и маштовито, Студенички бакропис, односно цртеж на основу кога је могао бити израђен, створен је са циљем да укаже на некадашњи сјај царског манастира и да се помоћу њега тражи помоћ неопходна за обнову. Стварно стање манастира већ у XVII веку — показује цртеж аустријског картографа. Ако је сврха графичких приказа да представе пре свега стварно стање и изглед целине или појединачних здања, и ако се узме у обзир тада већ развијена картографска делатност у Европи и посебно занимање за подручја под већ начетом влашћу турске империје, мора се поклонити велико поверење цртежу са карте.

Студенички бакропис је дело обдареног графичара који је умео да одабере најбољи положај стајне тачке: није се плашио празног простора и имао је изванредно осећање за пропорције. То што је на бакропису представио здања која у време његове израде сигурно више нису постојала може се објаснити тежњом наручиоца да код моћних заштитника и дародаваца пробуде жељу да се некада велелепна здања у кругу манастира обнове и да им се врати некадашњи сјај. Ове две графичке представе манастира Студенице, њихово упоређење и нови подаци добијени испитивањем порте, омогућују да се приближно одреди време када је грађен трем пред трпезаријом и да се правилно одреди место овог здања у порти.

Великим несрећама које су се сручиле на Студеницу у XVII веку претходио је земљотрес који је озбиљно оштетио све објекте. Тада је вероватно порушена зграда великих ћелија, које су се налазиле на северној страни порте (слика 74),⁷² Одмах после земљотреса монаси одлазе по помоћ у Русију и уз помоћ добијају дозволу да се поново врате.⁷³ Оштећени храмови су им прва брига, те су захваљујући помоћи обављене оправке велике цркве, Радослављеве припрате, Краљеве цркве и Никољаче. Помоћ свакако није била довољна да се велике ћелије обнове, те према томе ни велелепни трем није могао бити обновљен на првобитном месту. Пред упола краћом фасадом трпезарије, која је изгледа тада у највећој мери обновљена, било је далеко лакше

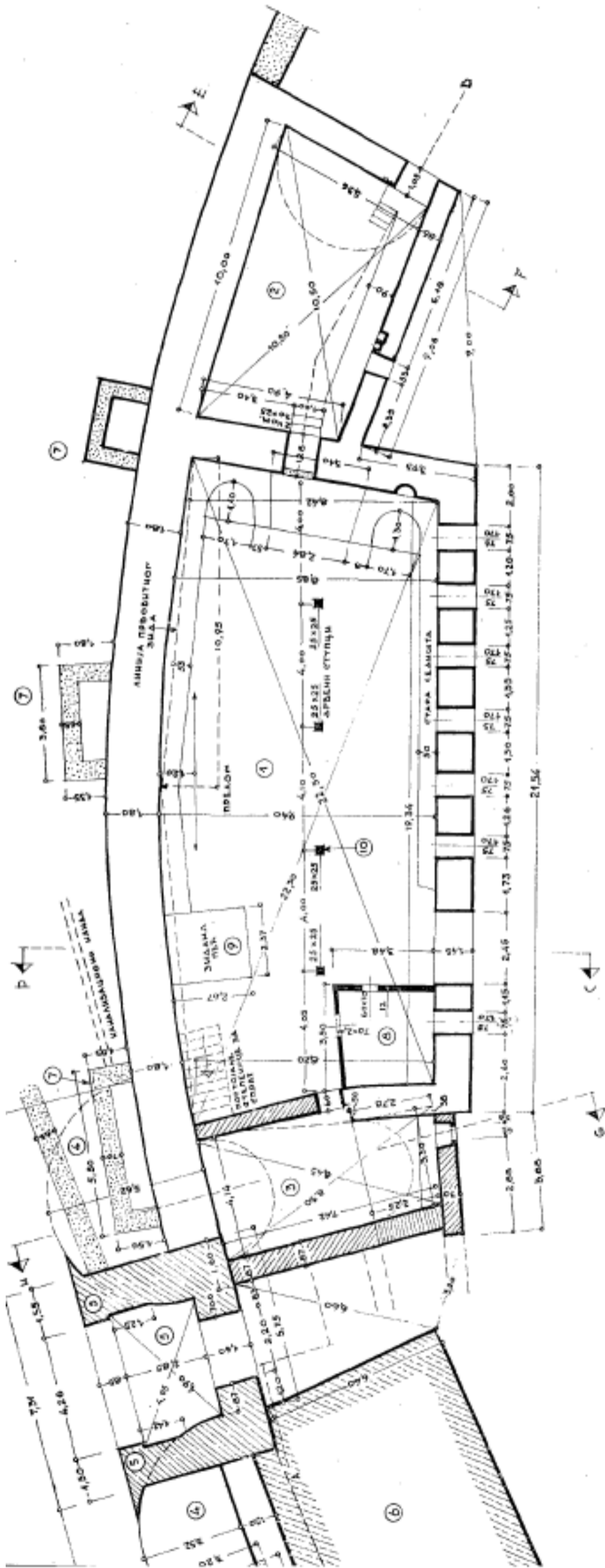
-----
⁷¹ Када је трем демонтиран, на месту где је јужни зид трема био прислоњен на фасадни зид трпезарије, откривен је део живописног сокла. Трпезарија је не само у прозорским удубљењима, већ и целим лицем, припрата као и кула краља Радослава, била осликана. Пошто је, након денивелације простора испред припрате краља Радослава, откривен остатак мермерног прага и утврђен првобитни ниво плочника, пред припратом, сокл од пешчара, начињен 1955. године, постављен назидак од ломљеног камена преко оригиналног ниског банка, морао је такође бити уклоњен. Тада је утврђено да су од 1952—1956. године сви пиластри били обијени да би се уградиле плоче од пешчара, а такође један ред сиге на лицима зида у удубљењима да би се у ове отворе уградиле хоризонталне плоче за седишта. Под испуном овог пешчарског сокла, откривени су значајни остаци црвено обојеног малтера и орнамената. Како су површине пиластара биле обрађене, није могуће рећи, јер су ти делови, на жалост, потпуно уништени, при радовима током 1953—1955. године. У ниши северне капеле, у самом углу, утврђено је на основу једног мањег дела да је банак био завршен мермерном плочом до које је непосредно допирао живопис који су били прекривени зидови Радослављеве припрате.

⁷² В. Петковић, *нав. дело*, 314.

⁷³ Северни зид великих ћелија био је бедем, а остаци јужног зида значајних димензија и изванредно чврстог склопа откривени су паралелно са оградним зидом дуги преко 30 метара.

УЧНА: (СТАЊЕ ПРЕ РЕСТАУРАЦИЈЕ 1954Г.)

- БЕЛАНИХ БЕЛИХА
- УНИЦА БЕЛИХА БЕЛИХА
- НИЈЕ ДОДАТО ОДЛИЧЕЊЕ; СЛУЖИЛО КАО ПУШНИЦА
- КРУЖНЕ КУЛЕ ПРВОБЉИНОМ УЛАЗА
- НИЈЕ НАЗНАЧЕНА ЧЕТВРТАСТА КУЛА
- КАК ИЗ ПРОШЛОГ СТОЛЕЊА; ОБНОВЉЕН ЈЕ 1912 Г.
- НИЦИ ИЗ НОВИЈЕГ ВРЕМЕНА
- ВЕЊЕ ИЗ НАЈНОВИЈЕГ ВРЕМЕНА
- А ПЕР
- ЈОВИ И КРОВНА КОНСТРУКЦИЈА ИЗ 1912 Г.

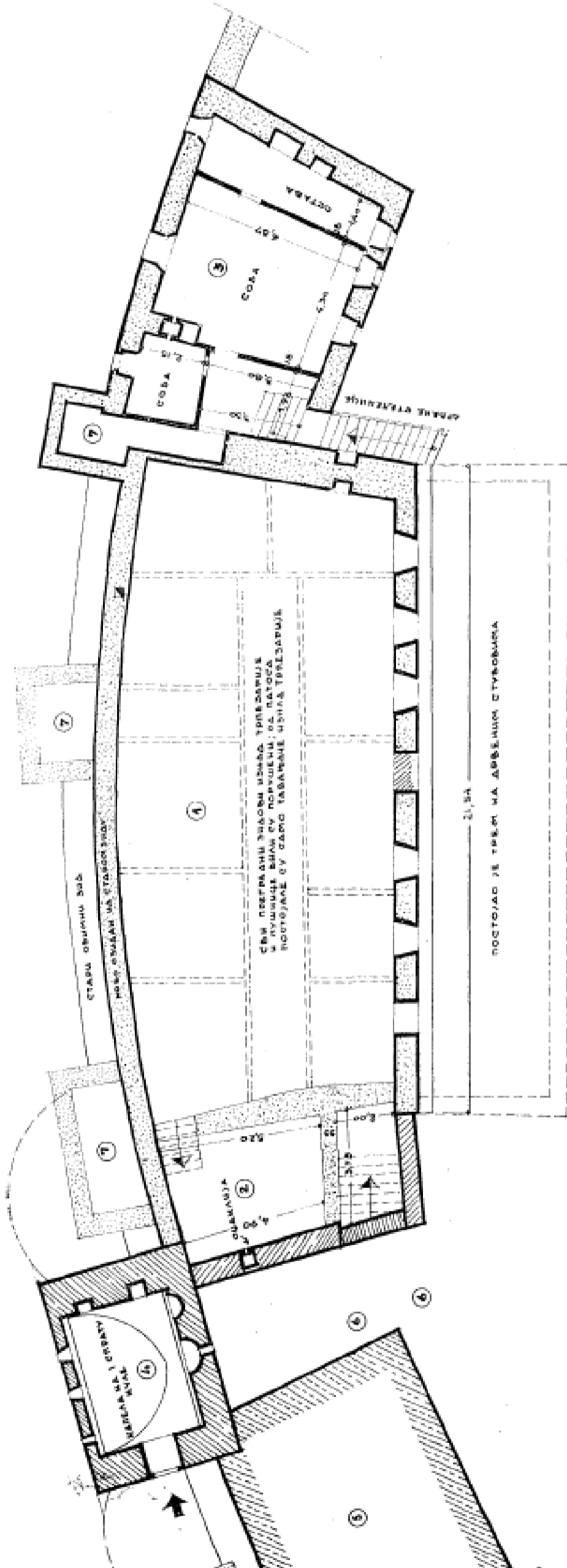

- НАЈСТАРИЈИ ЗИДОВИ С КРАЈА XII ВЕКА
- СТАРИЈИ ЗИДОВИ ИЗ ДОБА ТУРАКА
- МЛАЂИ ЗИДОВИ ИЗ ДОБА ТУРАКА
- ЈОШ СТАРИЈЕ ПРЕПРАВКЕ
- ЗИДОВИ С КРАЈА XIX И ПОЧЕТКА XX В.
- ЗИДОВИ ОД ПРЕ ДЕСЕТАК ГОДИНА
- ЗИДОВИ КОНАКА ИЗ 1912 Г. СПОЉНИ ЛЕЖЕ НА НАЈСТАРИЈИМ
- ОБИЦИМ ЗИДОВИМА МАЈСТАЦИРА

ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ И НАУЧНО ПРОУЧАВАЊЕ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ НА СРБИЈИ	
ОШЕЊАТИ: БЕЛИХА БЕЛИХА СТУДЕНЦИ	ЦРТЕЖ: ОШЕЊА ПРИЗЕМА СТАЊЕ ПРЕ РЕСТАУРАЦИЈЕ 1954 Г.
СНИМЦИ И КОПИЈИРАНИ: АРХ. С. М. НЕГАДОВИЋ	ПОСРЕДНИК: Инж. Ш. Ш. Ш. Ш.
ЦРТАО: АРХ. С. М. НЕГАДОВИЋ	ПОСРЕДНИК: Инж. Ш. Ш. Ш. Ш.
ТУШЕРАО: ТЕХ. М. ПУТИЋ	ПОСРЕДНИК: Инж. Ш. Ш. Ш. Ш.
ВРАТЛО: АРХИТЕКТУРА	ПОСРЕДНИК: Инж. Ш. Ш. Ш. Ш.
	МАШТА: 1:100

pl. 32. Plans du réfectoire et des constructions plus récentes, avant le débt des travaux de 1952—1956, élaborés par l'architecte S. M. Negadovic.

ва трпезарије и каснијих објеката пре почетка ра-
1952—1956. године, цртеж арх. С. М. Ненадовића.

ЛЕГЕНДА: (СТАЊЕ ПРЕ РЕСТАУРАЦИЈЕ 1954 Г.)

- ① СПРАТ ИЗНАД ТРЕП ЗАРИЈЕ; ОБИМНИ ЗИДОВИ СУ НОВИ
- ② СПРАТ ИЗНАД ПУШНИЦЕ; ТАЊКО ИЗВУЧЕНИ ЗИДОВИ СУ ПОРУШЕНИ У СПРАТУ
- ③ СПРАТ ИЗНАД МАЂУШНИЦЕ; НОВ ЈЕ, АЛИ ПОСТОЈИ
- ④ 1 СПРАТ КУЛЕ
- ⑤ КОНАК ИЗ ПРОШЛОГ ВЕКОВА; ОМОНОВАН 1912 Г.
- ⑥ ТЕМЕЛНИ ЗИДОВА ОД ПОРУШЕНОГ ДЕЛА КОНАКА
- ⑦ ПУШНИЦИ

НАПОМЕНА: ИЗНАД ТРЕПЗАРИЈЕ И ПУШНИЦЕ ПОСТОЈАО ЈЕ СПРАТ ДО 1912 Г. СВИ ЗИДОВИ СПРАТА БИЛИ СУ НАЗИДАНИ НА ОСТАЦИМА ПРЕВОЗНИХ ЗИДОВА ИЛИ ОБИМОВЕНИХ ЗА ВРЕМЕ ТУРАКА. СПРАТ ЈЕ СРУШЕН 1913 Г. ОСИМ ДЕЛА ИЗНАД МАЂУШНИЦЕ ДА БИ СЕ НАПРАВИО НОВ. ЗБОГ РАТА 1914 Г. НОВИ СПРАТ НИЈЕ НАПРАВЉЕН. ИСПРЕД СПРАТА КАО И У ПРИЗЕМЉУ ПОСТОЈАО ЈЕ ТРЕМ НА ДРВЕНИМ СТУБОВИМА.

цртеж 33. Основа трпезарије — пројекат реконструкције — рл. 33. Plan du réfectoire — projet de reconstruction élaboré par l'architecte S. M. Nenadović.

ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ И НАУЧНО ПРОУЧАВАЊЕ СПОМЕНИЦА КУЛТУРЕ ИР СРБИЈЕ		ПРОЈЕКТ:	МАШТАБ:
ОБЈЕКАТ:	ОСНОВА	СПРАТА	1:100
ВЕЛИКЕ ТЕРАЈЕ МАИ. СТУДЕНТИЦЕ	СТАРА РЕСТАУРАЦИЈА	ПРОЈЕКАТ	1954 Г.
СНИМКО И ИСПИТИВАЊЕ:	ПРОЈЕКАТ:	ПРОЈЕКАТ:	ПРОЈЕКАТ:
АРХ. С. М. НЕНАДОВИЋ	АРХ. С. М. НЕНАДОВИЋ	АРХ. С. М. НЕНАДОВИЋ	АРХ. С. М. НЕНАДОВИЋ
ПРОЈЕКАТ:	ПРОЈЕКАТ:	ПРОЈЕКАТ:	ПРОЈЕКАТ:
АРХ. С. М. НЕНАДОВИЋ	АРХ. С. М. НЕНАДОВИЋ	АРХ. С. М. НЕНАДОВИЋ	АРХ. С. М. НЕНАДОВИЋ
ПРОЈЕКАТ:	ПРОЈЕКАТ:	ПРОЈЕКАТ:	ПРОЈЕКАТ:
АРХ. С. М. НЕНАДОВИЋ	АРХ. С. М. НЕНАДОВИЋ	АРХ. С. М. НЕНАДОВИЋ	АРХ. С. М. НЕНАДОВИЋ
ПРОЈЕКАТ:	ПРОЈЕКАТ:	ПРОЈЕКАТ:	ПРОЈЕКАТ:
АРХ. С. М. НЕНАДОВИЋ	АРХ. С. М. НЕНАДОВИЋ	АРХ. С. М. НЕНАДОВИЋ	АРХ. С. М. НЕНАДОВИЋ

од остатака трема начинити краћи трем, па је то и учињено. У порти, која је била засута наплавином и рушевинама и где је у то време раван тла била виша за око 40 cm, није било потребно ићи дубоко котом почетка темеља трема, тј. до коте почетка темеља трпезарије. То би значило велике захвате на уређењу земљишта у порти и рушење дрвеног трема испред Радослављеве припрате, који је постојао већ у XVII веку, и на који се доспевало преко два степеника. За такве радове монасима студеничким, сем новца, свакако је у том тешком времену недостајала и радна снага. Из овога се види да је праг на улазу у припрату већ у време изградње трема био споља засут и није имао улогу прага преко кога се споља доспевало у простор припрате.

Трем пред Савином трпезаријом обновљен је, могло би се рећи, тек после 1733. године захваљујући помоћи из Русије. Велике ћелије нису више обновљене. Од њих је, како је сондажним испитивањима утврђено, остао обрушен јужни зид,⁷⁴ део подрума. Грејање је у средњем веку било један од најозбиљнијих проблема у целој Европи и околност да је на том месту фасада са великим отворима и прелепим тремом била најбоље осунчана, сигурно је пресудно утицала на избор места за грађење оваквог здања. Колико је до сада познато, у Сопоћанима, где је трпезарија слично постављена, најстарији конак такође је саграђен на северној страни порте, слично је и у Ђурђевим ступовима, у Дечанима, док, на жалост, за већину значајних целина није могуће ништа са сигурношћу рећи, јер испитивања на њима нису обављена.⁷⁵

Комисија која прати радове у манастиру Студеници, након открића остатака зиданог намештаја у трпезарији и првобитних траса стаза и прага на улазу у Радослављеву припрату, сагласила се са предлогом конзерватора да се измени програм радова на презентацији и конзервацији, те је тако одлучено да се реконструише трпезарија и денивелише западни део порте. Самим тим, било је неминовно уклањање трема испред трпезарије, јер би у супротном његови темељи остали највећим делом у ваздуху (слика 75). Трпезарија је реконструисана у оном обиму колико је то било могуће, и враћена јој је првобитна намена.

После стабилизовања зидова на местима где су се појавиле пукотине, извршено је малтерисање и зидови су обојени бело. Пошто је израђена вертикална ваздушна изолација, око темеља трпезарије израђен је плочник од ломљених плоча. Ниво тла између трпезарије и Радослављеве припрате спуштен је до овога пута поуздано утврђене првобитне коте. Испред припрате поплочана је већа површина, а

стазе од Радослављеве куле и трпезарије према припрати, израђене од ломљеног камена, трасиране су по трагу првобитних стаза (слике 76, 77, 78).

Јединствена по начину организовања простора, донедавна усамљени пример, студеничка трпезарија је, као што је Богородичина црква утицала на градитеље Милутинове гробне цркве, утицала на начин зидања трпезарије у Бањској. У току радова у Бањској⁷⁶ откривена је 1973. године трпезарија са зиданим намештајем, која у основним елементима има особине студеничке трпезарије, али је знатно превазилази по финоћи обраде материјала употребљеног за израду столова, седишта и подова. Ако се може рећи за трпезарију у Студеници да је пример просторије намењене скромним обедима монашког братства, трпезарија у Бањској је, поред одређене основне намене, свакако у највећој мери одражавала богатство, моћ и жељу њеног градитеља да достигне велики узор — византијски двор.

Радови на Савиној трпезарији изведени су у току 1973. и 1974. године. Постоља за седишта су озидана до пуне висине, а такође и постоља за столове. По угледу на остатке првобитног малтера, извршено је малтерисање озиданих делова. Плоче су реконструисане. За израду стоних плоча употребљен је прилепски бели мермер, „сивац”. Ивице плоча обрађене су према остатку плоче откривеном код стола број 9. Судећи по начину обраде стоних плоча у Хиландару и Ватопеду, врло је вероватно да су и у студеничкој трпезарији стоне плоче биле различито резаних рубова. Како, на жалост, сем поменутог дела стоне плоче, није ништа више пронађено — свих једанаест плоча обрађено је на исти начин. Под у трпезарији израђен је од зеленог шкриљастог камена (слика 79).

⁷⁴ При планирању порте, извршеном од 1952—1956. године, преко површине некадашњег повртњака набачен је слој шута скинут са западне стране порте у дебљини око 1,00 m. Та околност повећава већ овако значајан обим послова, који предстоје у овом делу манастирске порте.

⁷⁵ У трпезарији Ватопеда и данас се употребљавају зидани столови са каменим плочама. Седишта су такође зидана.

— У Хиландару су камене плоче (стоне) замењене дрветом, али су старе, готово све, још очуване ван трпезарије, у порти.

— За податке о изгледу светогорских трпезарија велику захвалност дугујем др. проф. В. Ђурићу, др. проф. арх. В. Кораћу и Б. Живковићу сликару.

⁷⁶ Радови у Бањској изводе се под руководством др. арх. В. Кораћа, а археолошка испитивања води Г. Коваљов из Покрајинског завода у Приштини.

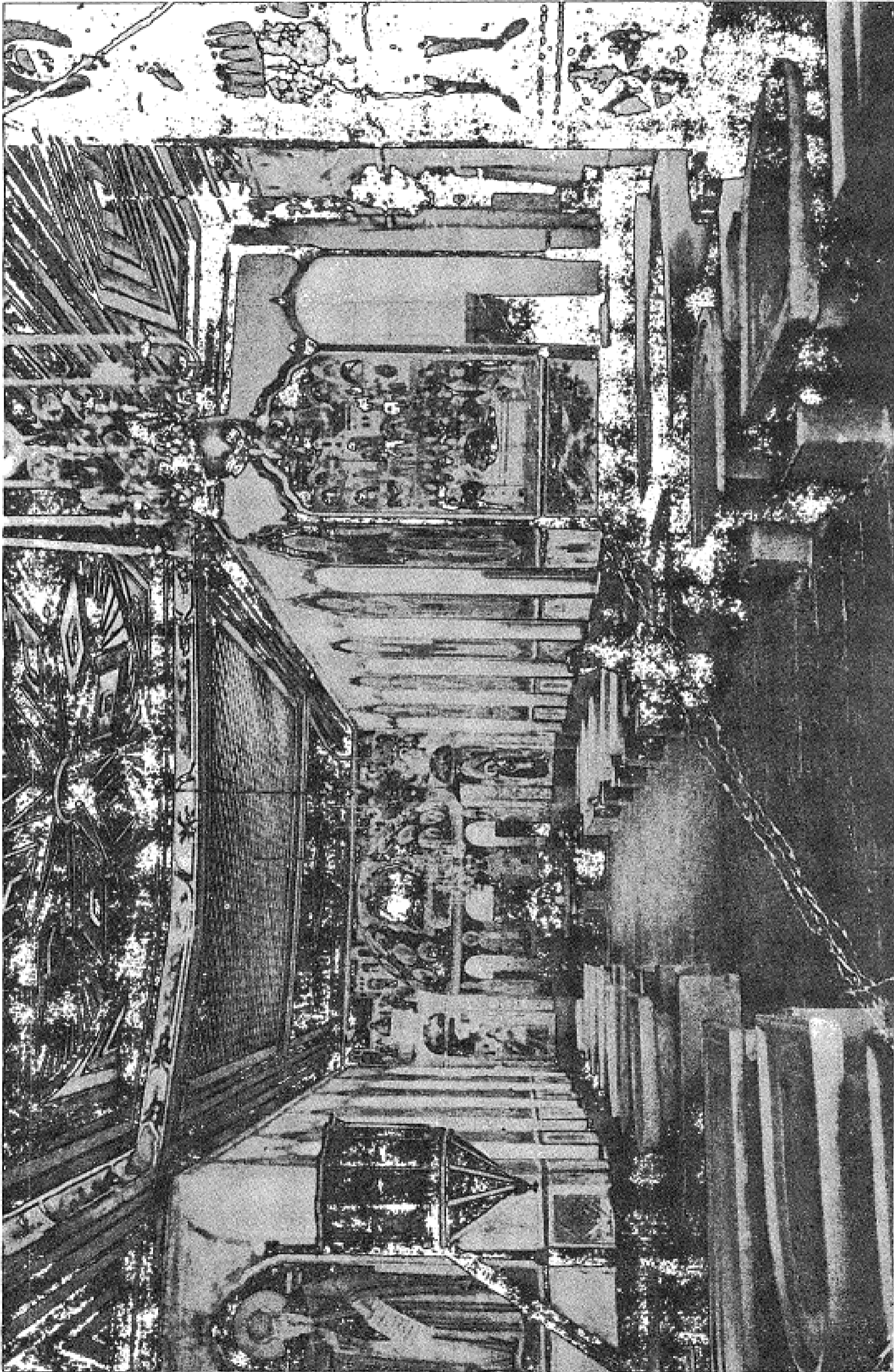
IV. TRAVAUX EFFECTUES SUR LE REFECTOIRE

De même que tous les autres bâtiments de l'ensemble monastique sur lesquels des travaux ont été entrepris dans la période entre 1952 et 1956, à l'exception de l'église de la Vierge, le réfectoire était aussi très humide.

Ce bâtiment, de dimension considérable, qui jadis était surmonté d'un étage est attribué par la tradition à Sava Némanjić. L'enplacement qu'il occupe par rapport à l'église principale a été évidemment défini par le typicon traditionnel, qui lui assure la première place parmi les bâtiments profanes. Par leur importance les réfectoires venaient immédiatement après les églises des monastères. Lors des excavations entreprises pour connaître la profondeur des fondements et recueillir les données nécessaires pour construire l'isolation verticale par aération, l'on a fait des découvertes intéressantes:

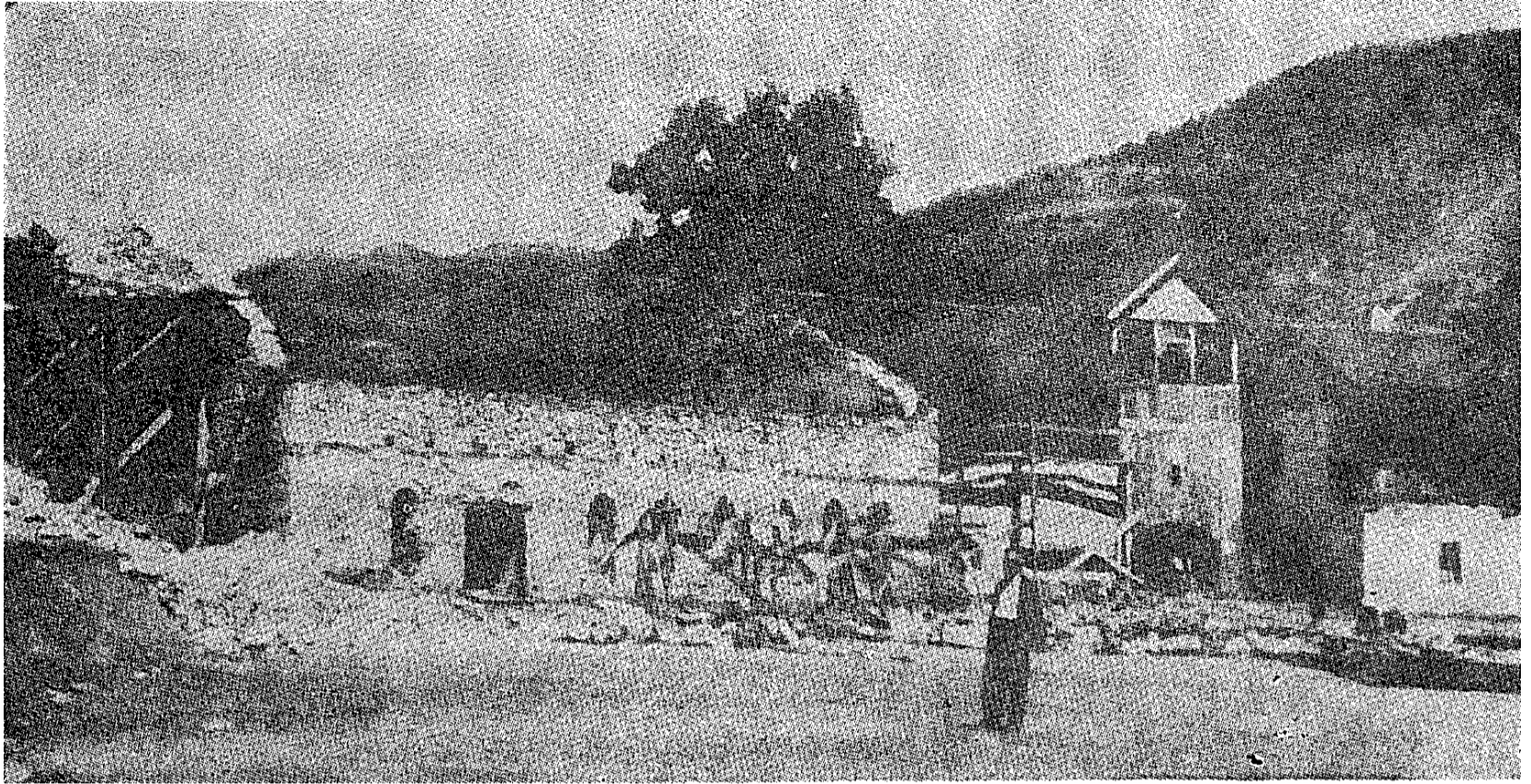
Le portique reconstruit en 1952—1956 devant le réfectoire ne se trouvait pas à l'origine devant celui-ci mais comme le montre le dessinateur de la gravure sur cuivre de 1733, devant le bâtiment renfermant les grandes cellules, au nord de l'enceinte. L'on a découvert à l'intérieur du réfectoire et sous son sol des vestiges de socles maçonnés de onze tables en forme de et aussi les socles des bancs qui flanquaient ces tables. La répartition de ces tables était la même que celle que l'on voit au Mont Athos. Leur forme était copiée sur la vieille tradition antique. Toute une série de découvertes importantes dans les ensembles monastiques faites ces dernières années, prouve le haut degré de culture de l'habitat dans les monastères médiévaux serbes. Ce qui nous permet de présumer qu'à la cour royale ce degré était pour le moins aussi élevé. Etant donné que les monastères étaient appelés à héberger un grand nombre de voyageurs, l'on peut en déduire que c'est de là que la culture de l'habitat se propageait aussi sur les villes et la campagne.

48. Интеријер трпезарије манастира Ватопеда на Св. Гори, са разгледнице.

48. Intérieur du réfectoire du monastère Votopedi sur le Mont Athos d'après une carte postale.

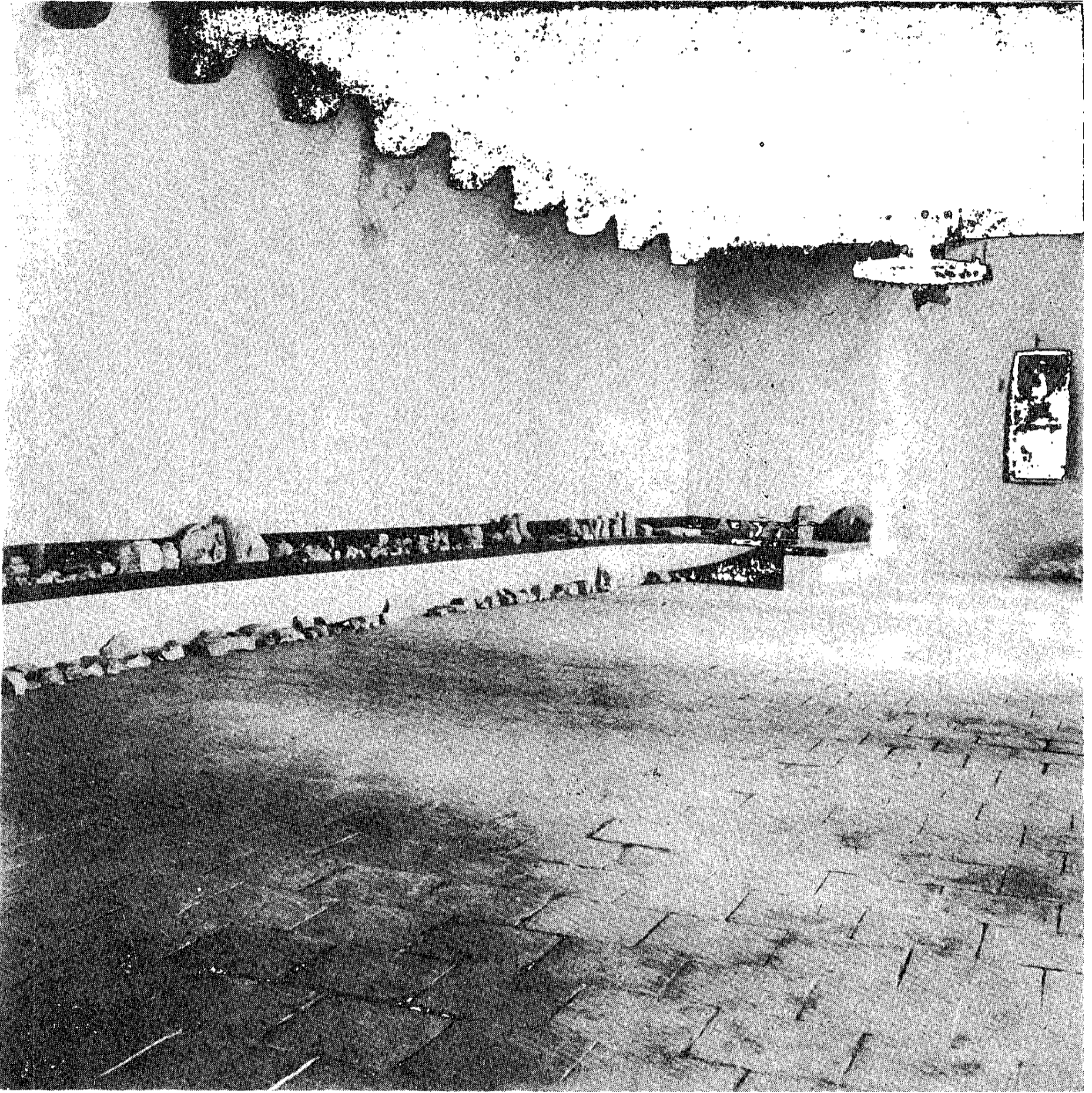
49. Савина трпезарија у току радова, 1952. г. С. Ненадовић.

49. Le réfectoire de Sava, avant le début des travaux, 1952. S. Nenadović.

50. Савина трпезарија изглед после радова 1952—1956. године, 1966. г. Р. Живковић.

50. Le réfectoire de Sava, après les travaux effectués de 1952 à 1956, 1966, R. Živković.

51. Ентеријер трпезарије након радова 1952—1956. године, са „изложеном“ пластиком.

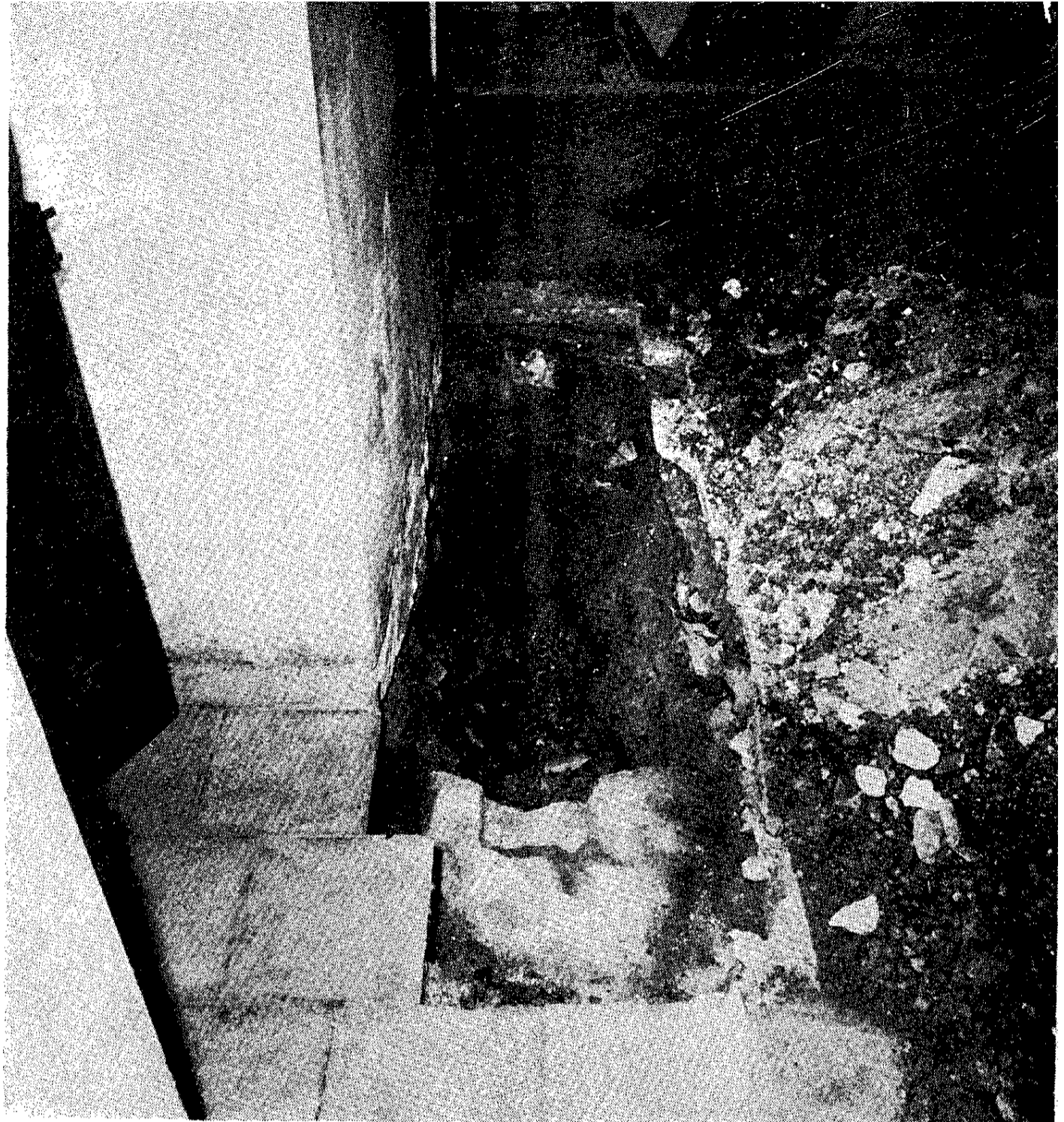
51. Intérieur du réfectoire après les travaux de 1952— —1956 avec les reliefs «exposés».

52. Да би се „помирила разлика“ у нивоима првобитног улаза и касније саграђеног трема испред трпезарије у току радова 1952—1956. године, висина улаза је свесно смањена насипањем, Д. Тасић.

52. Pour égaliser la différence des niveaux de l'entrée primordiale et du vestibule construit plus tard de-vant le réfectoire, l'on a volontairement abaissé au cours des travaux de 1952—1956 la hauteur du seuil de l'entrée, en accumulant des matériaux devant lui. D. Tasić.

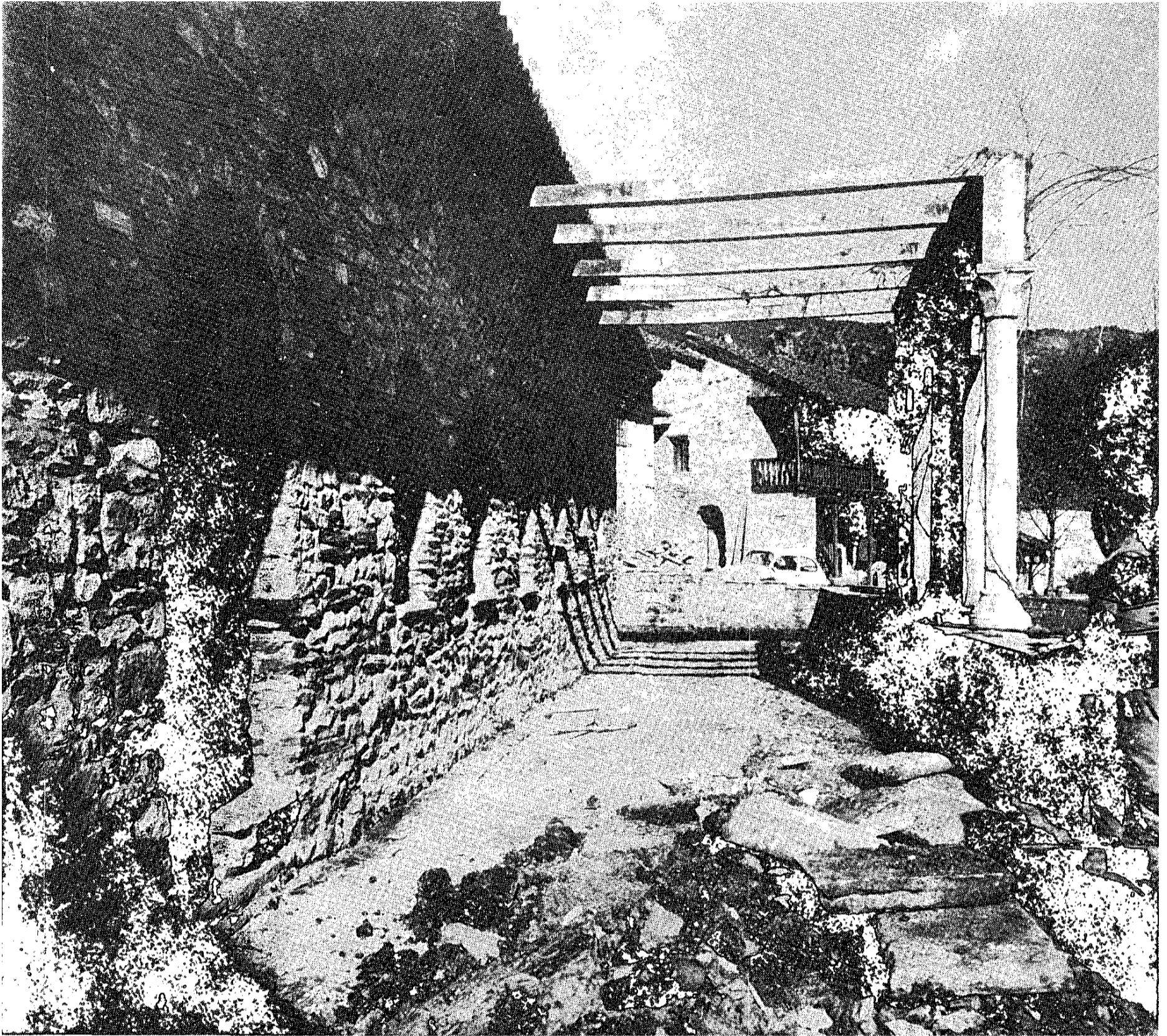
53. Трпезарија — сонда са откривеним деловима првобитног пода, Р. Живковић.

53. Le réfectoire — sonde qui met à découvert les parties du sol initial.

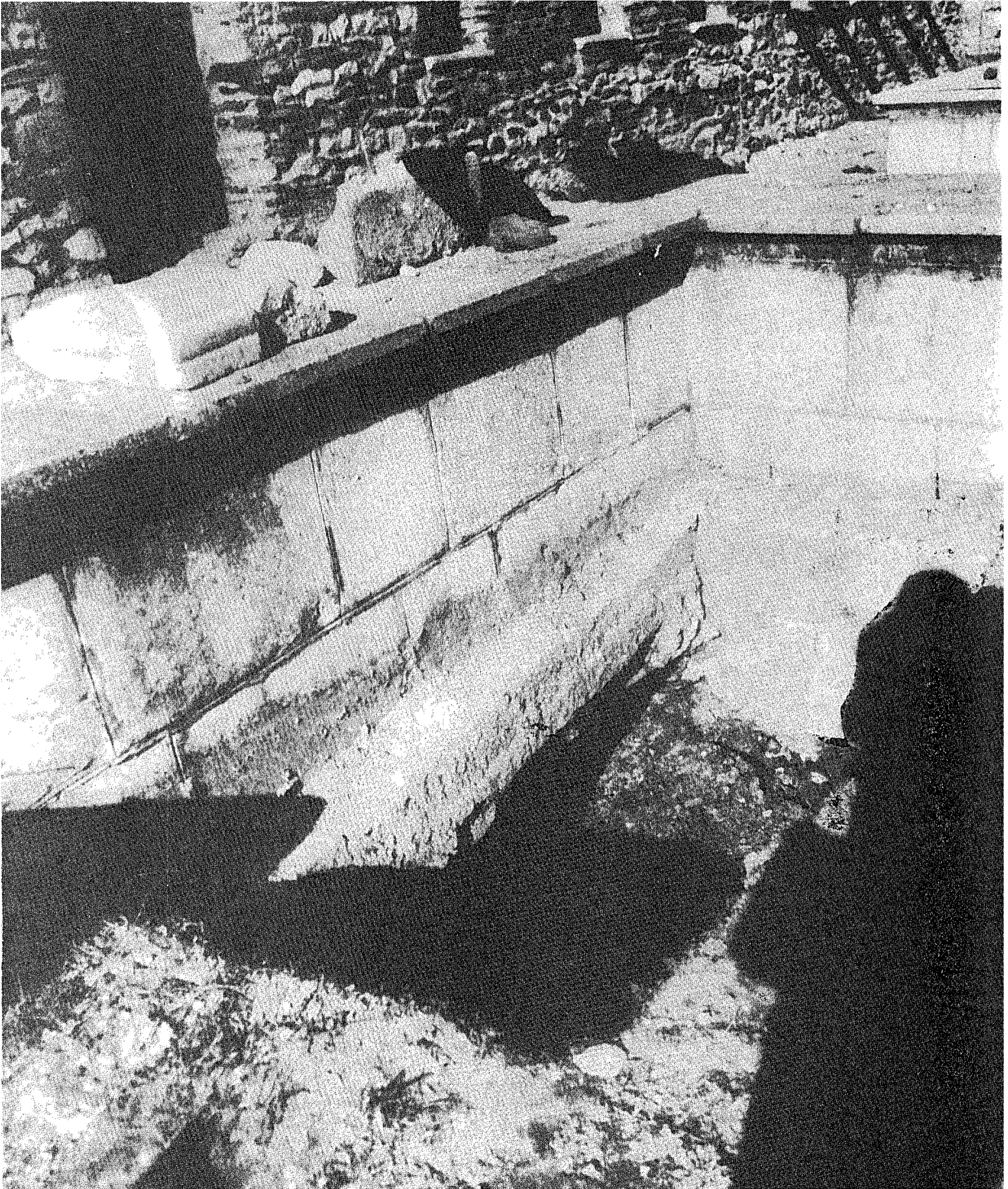
54. Откривени остаци првобитног пода трпезарије, Р. Живковић.

54. Restes du sol initial du réfectoire mis à découvert.

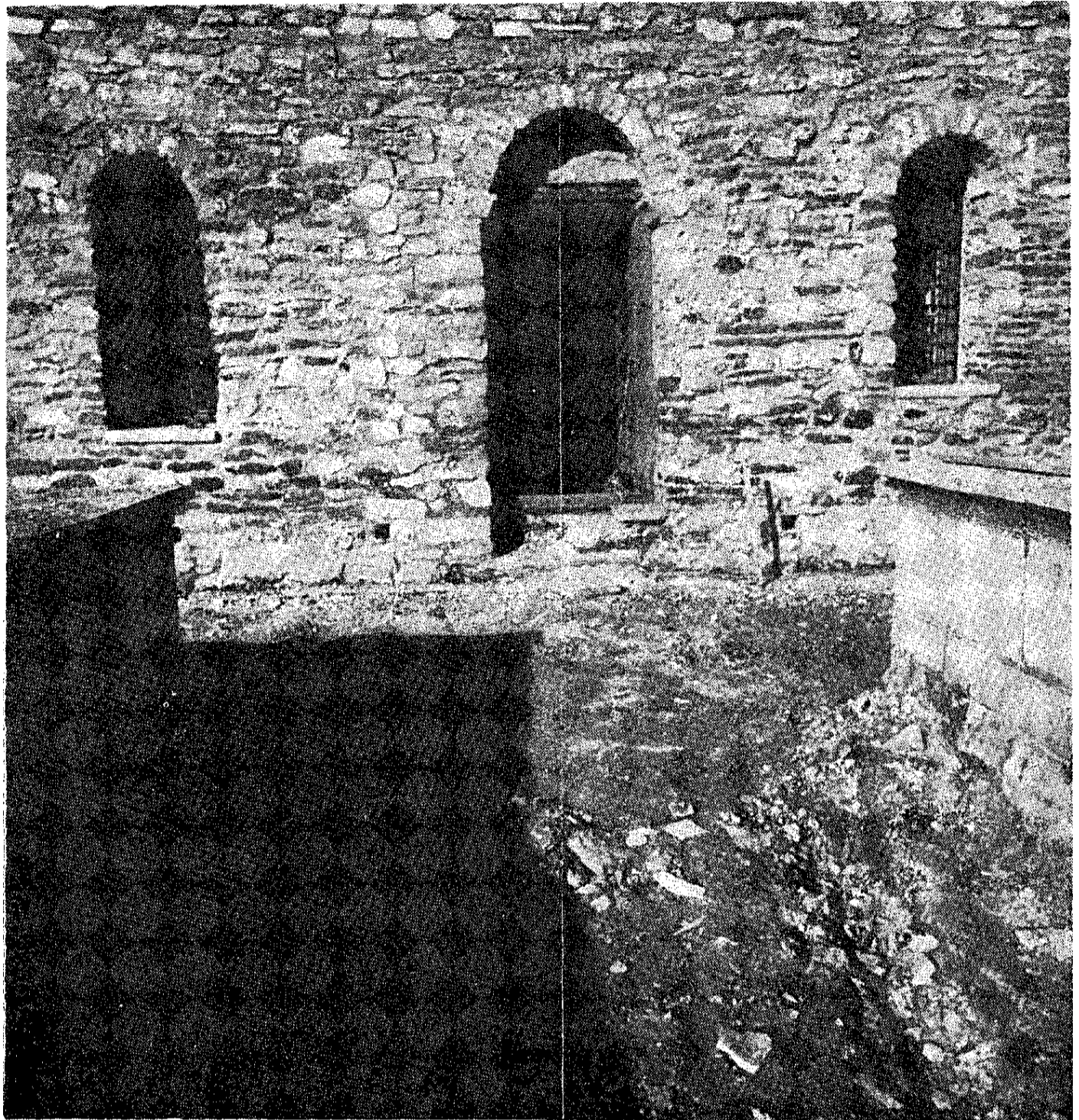
55. Спуштени ниво терена испред трпезарије, Р. Живковић.

55. Niveau abaissé du terrain devant le réfectoire, R. Zivković.

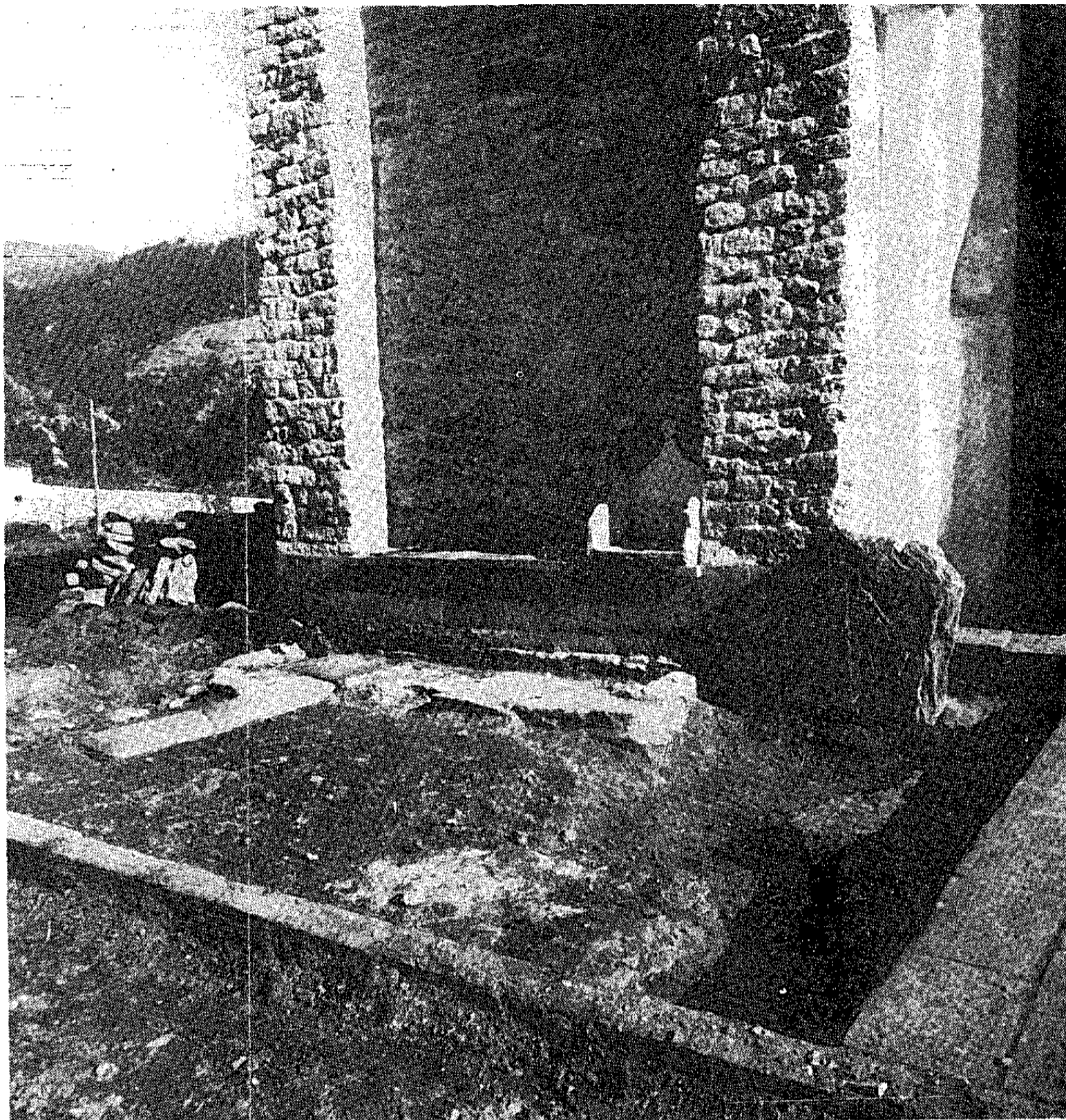
56. Зид трема није био засут. Кота дна темеља трема била је готово свом дужином изнад коте почетка темеља трпезарије, Р. Живковић.

56. Le mur du vestibule n'avait pas été enfoui. La cote inférieure des fondements du vestibule est presque sur toute sa longueur audessus de la cote du réfectoire.

57. Однос праве коте улаза и темеља трема. Остаци плоча првобитне прилазне стазе, Р. Живковић.

57. Hauteur de la vraie cote de l'entrée par rapport aux fondements du vestibule. Restes des dalles de l'ancien chemin d'accès. R. Živković.

58. Засути првобитни плочник испред Радослављеве припрате, Р. Живковић.

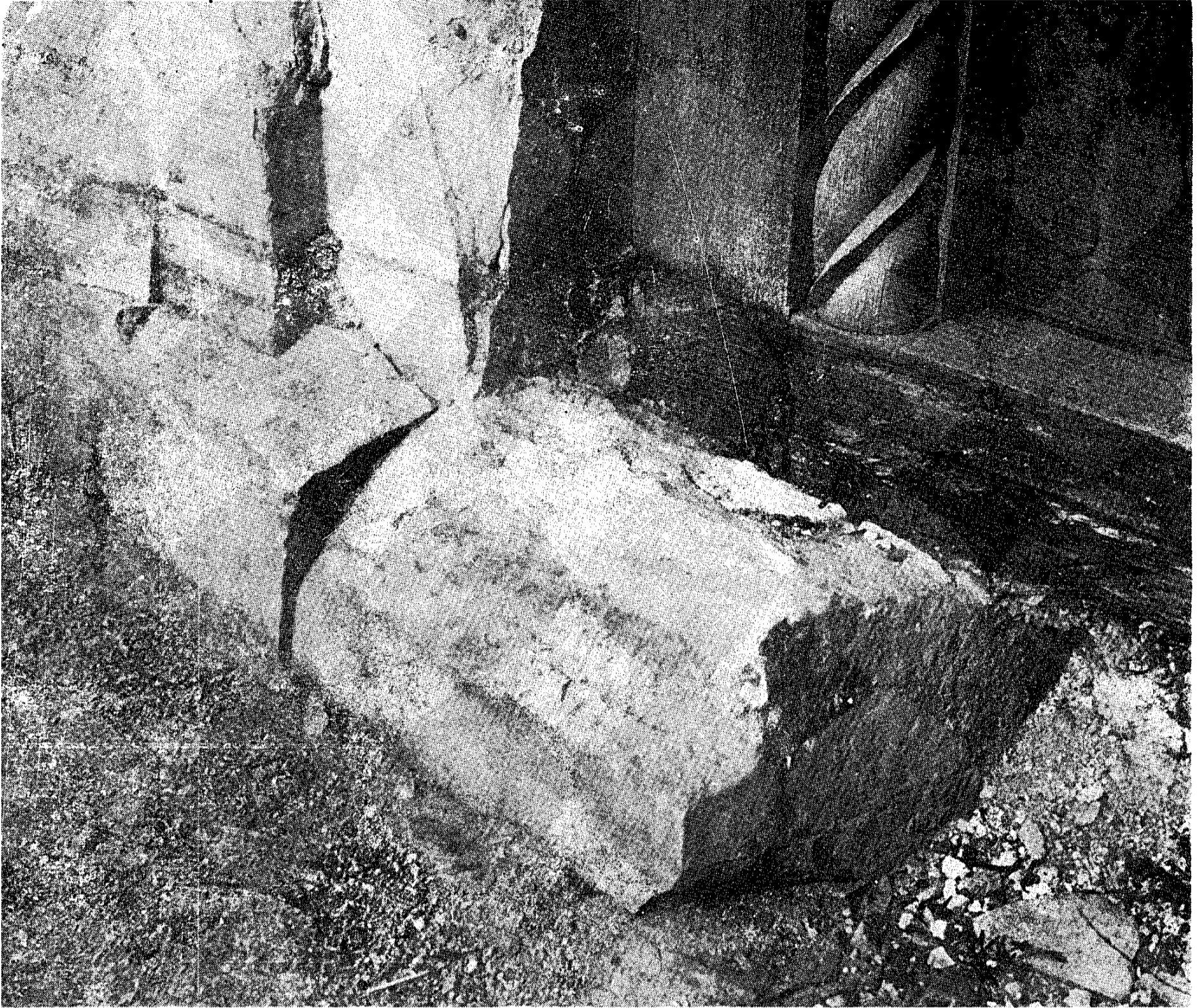
58. Le dallage primitif devant l'exonarthex de Radoslav qui avait été enfoui. R. Živković.

59. Детаљ плочника покривеног плочом од пешчара у току радова 1952—1956. године. Остатак зида у предњем плану је подзид трема који се у XVII веку преко 3 степеника улазило у припрату, Р. Живковић.

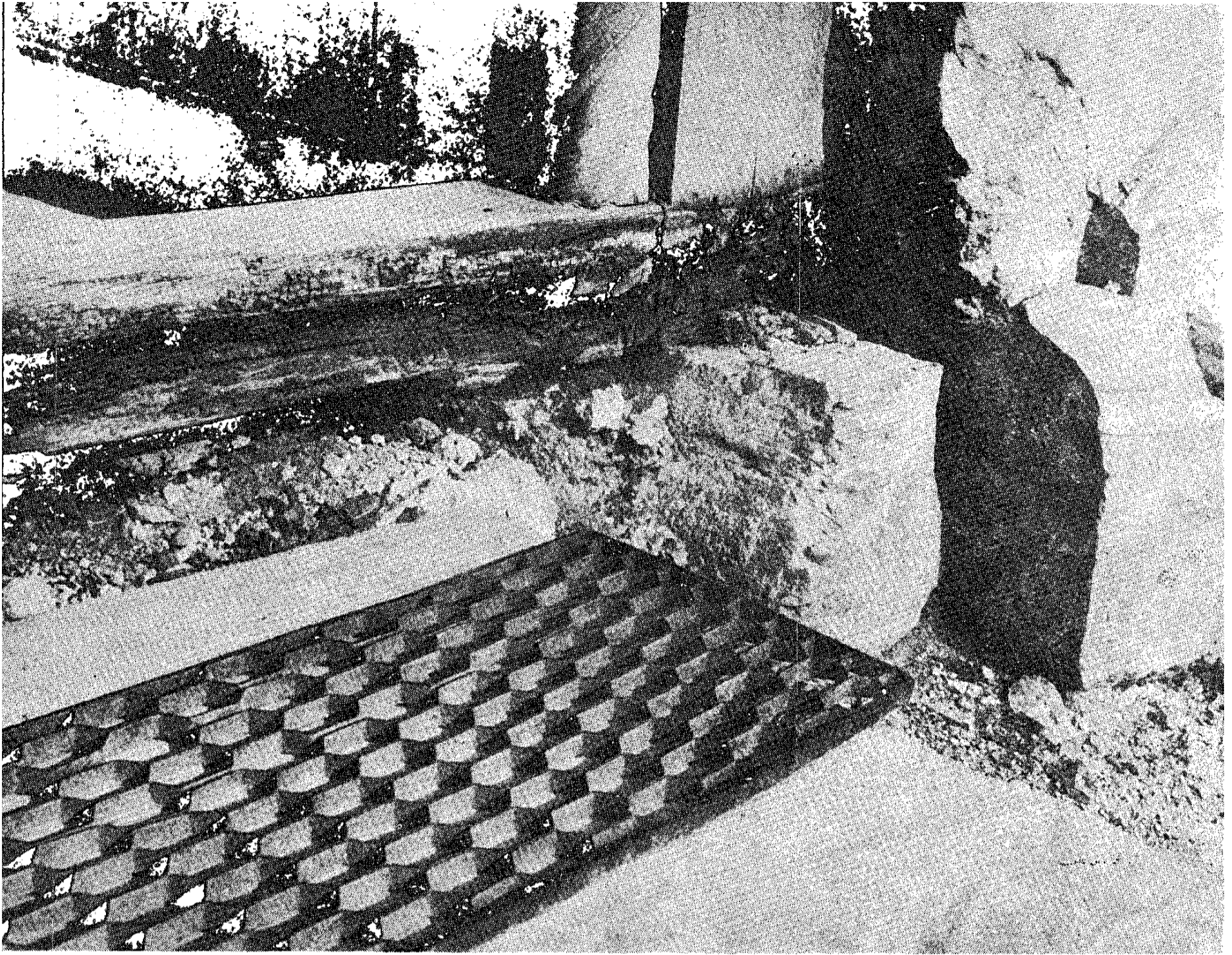
59. Détail du dallage recouvert par une dalle de grès au cours des travaux de 1952—1956. Les restes du mur au premier plan proviennent du mur de soutènement du vestibule qui, au moyen de trois marches donnait accès à l'exonarthex de Radoslav au XVIIe siècle. R. Živković.

60. Детал првобитног прага на који су директно ослоњене плоче од пешчара — линија цементне спојнице још је јасно на мермерним деловима довратника, а да би плоче могле да се поставе директно до дрвеног прага мермерни оригинал је штемован — за време радова 1952—1956. године. Овај податак искључује могућност превида конзерватора, Р. Живковић.

60. Détail du seuil primitif sur lequel les dalles de grès viennent directement s'appuyer — la ligne des joints en ciment se voit encore clairement sur les parties en marbre des montants de la porte. Pour que les dalles puissent être posées directement sur le seuil en bois, celui-ci a dû être repoussé au ciseau pendant les travaux de 1952—1965. Ceci exclut la possibilité que les conservateurs ne s'en soient pas aperçus. R. Živković.

61. Изглед јужног дела прага припрате на који је такође био ослоњен праг и доворотник врата израђених 1952—1956. г. Р. Живковић.

61. Vue de la partie sud du seuil de l'exonarthex sur laquelle s'appuyait aussi le seuil et les montants de la porte exécutée en 1952—1956. R. Živković.

62. Изглед откопаних остатака седишта и постоља столова дуж
источног зида трпезарије, Р. Живковић.

62. Vue des vestiges des sièges et socles des tables mis à découvert
dans le réfectoire, le long de son mur est. R. Živković.

63. Столови и седишта дуж западног трпезаријског зида, Р.
Живковић

63. Les tables et sièges le long du occidentale mur est du réfectoire, R.
Živković.

64. Столови дуж источног зида снимљени из апсидалног простора, Р. Живковић.

64. Les tables le long du mur occideulal vues à partir de l'espace en forme d'abside. R. Živković.

65. Седишта дуж западног зида гледано према улазу. У првом плану је седиште преграда које одваја три стола на северној страни од чешљастро распоређених столова за братство, Р. Живковић.

65. Les sièges le long du mur ouest, vus en direction de l'entrée. Au premier plan se trouve le siège qui forme une cloison qui sépare les trois tables du côté nord des tables disposées en rangées destinées à la communauté. R. Živković.

66. Сто бр. 5 и седиште уз источни зид трпезарије, које је очувано до пуне висине, Р. Живковић.

66. La table No. 5 avec son siège le long du mur oriental du réfectoire dont toute la hauteur a été conservée. R. Živković.

67. Сто бр. 7 чије је седиште зидано уз западни зид такође било очувано до пуне висине. Дуж западног зида виде се трагови секундарног седишта које је након открића остатака првобитних седишта и столова срушено, Р. Живковић.

67. Table No. 7 dont le siège en maçonnerie, appuyé contre le mur ouest, avait aussi été conservé dans toute sa hauteur. Le long du mur ouest l'on voit aussi les traces d'un siège secondaire qui avait été détruit après la découverte des sièges et tables primitifs. R. Živković.

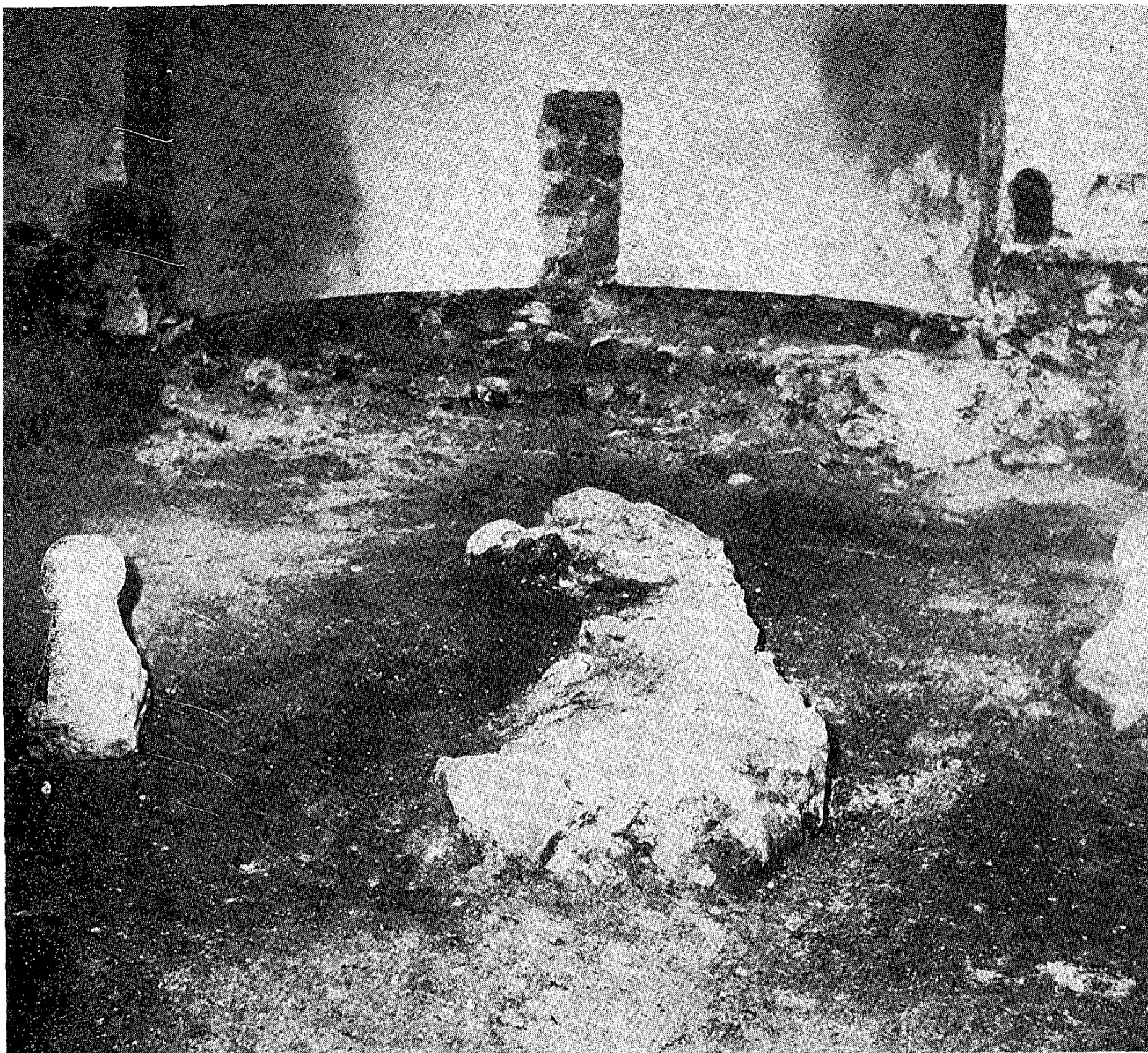
68. Сто бр. 4 на остацима седишта очуван је првобитни малтер. Када је трпезарија преправљена столови и седишта су поравнати до једне висине и међупростори су испуњени шупом преко кога су постављене подне плоче. Остављена су тада само седишта дуж зидова. У темену стола бр. 4 откривене су плоче овог каснијег пода, Р. Живковић.

68. Table No. 4 Le mortier primitif s'est conservé sur les restes des sièges. Lorsque la réfectoire fut remanié, les tables et les sièges furent élevés au même niveau et les interstices remplis de gravats sur lesquels l'on posa un dallage. L'on conserva intacts seulement les sièges le long des murs. Dans la partie frontale de la table No. 4 l'on découvrit des dalles provenant de ce dallage ultérieur. R. Živković.

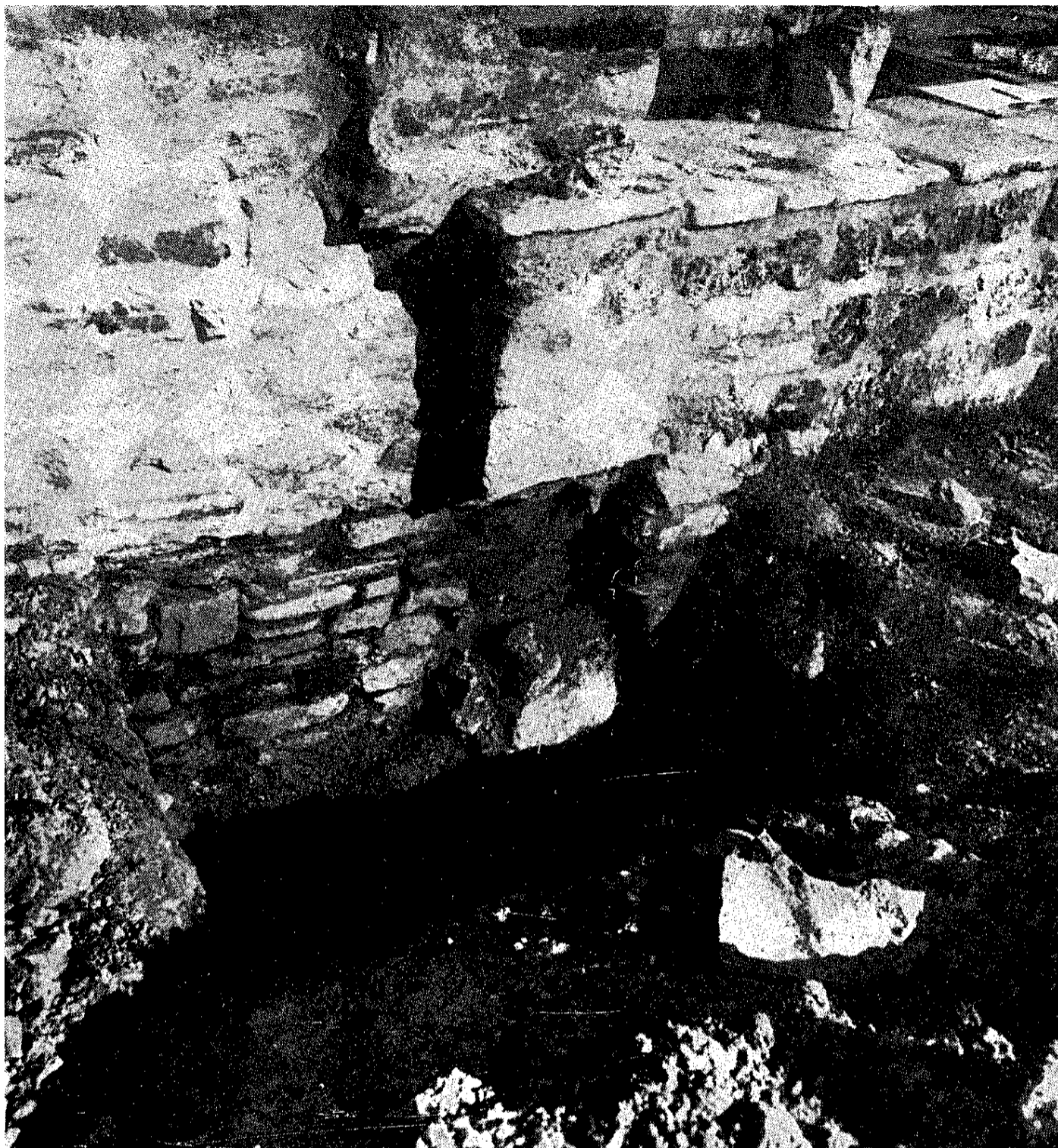
69. У свечаном простору трпезарије издвојеном продужним седиштима уз столове бр. 4 и бр. 8 су три стола дужним осовинама окренути апсиди, Р. Живковић.

69. Dans la partie solennelle du réfectoire, séparée du reste par un prolongement des sièges des tables N°s 4 et 8, se trouvent trois tables dont l'axe longitudinal est orienté vers l'abside. R. Živković.

70. Игумански сто испред апсиде није имао зидана седишта, Р. Живковић.

70. La table de l'igoumène, devant l'abside n'avait pas de sièges maçonnés. R. Živković.

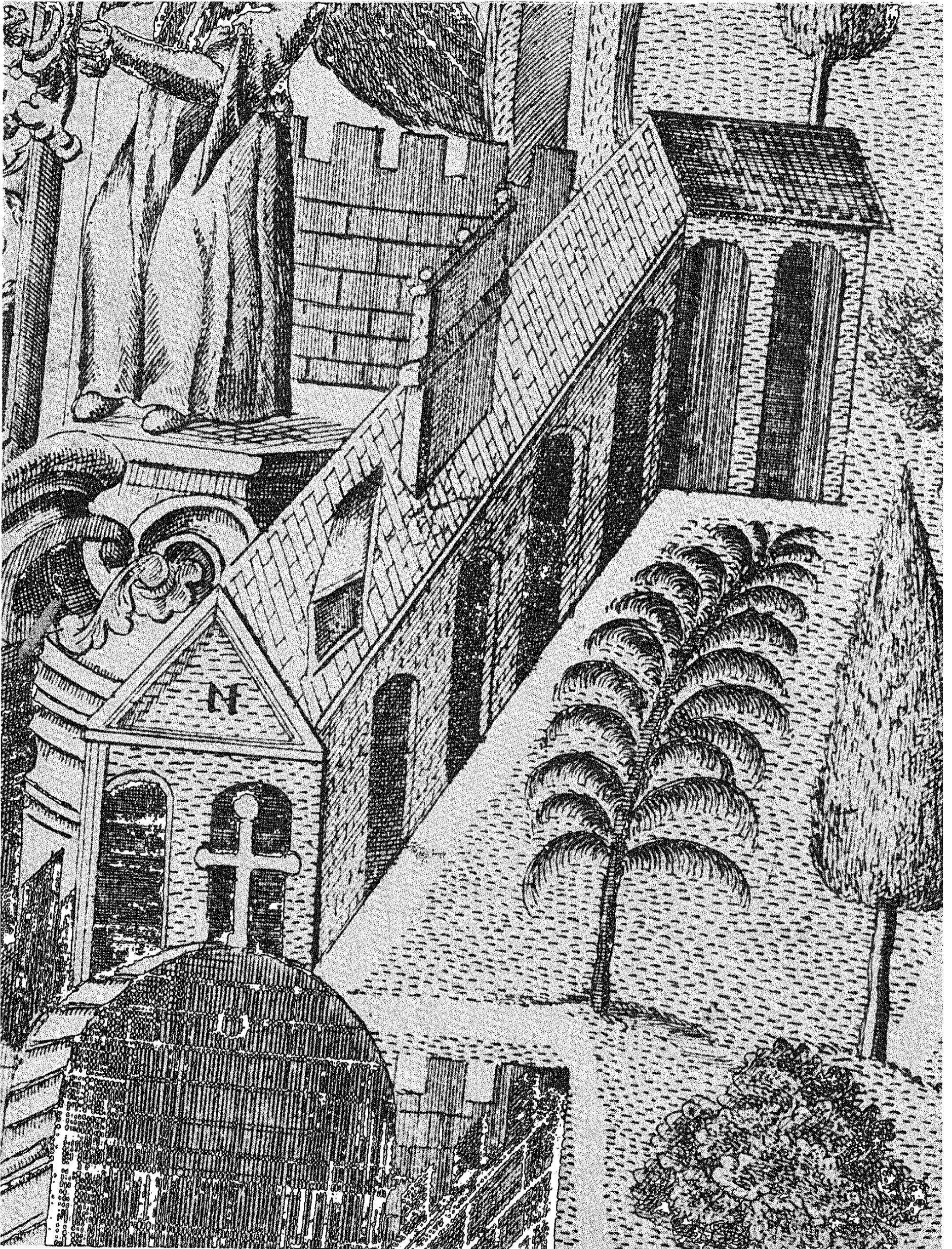
71. Сонда уз јужни зид трпезарије такође је показала да је трпезарија засута, а да је „оригинални трем из XII века“ само прислоњен уз зид фасаде, Р. Живковић.

71. Sonde creusée auprès du mur sud du réfectoire montrant que le réfectoire avait été enfoui, et que le »vestibule originel du XIIe siècle« était simplement accoté au mur de la façade. R. Živković.

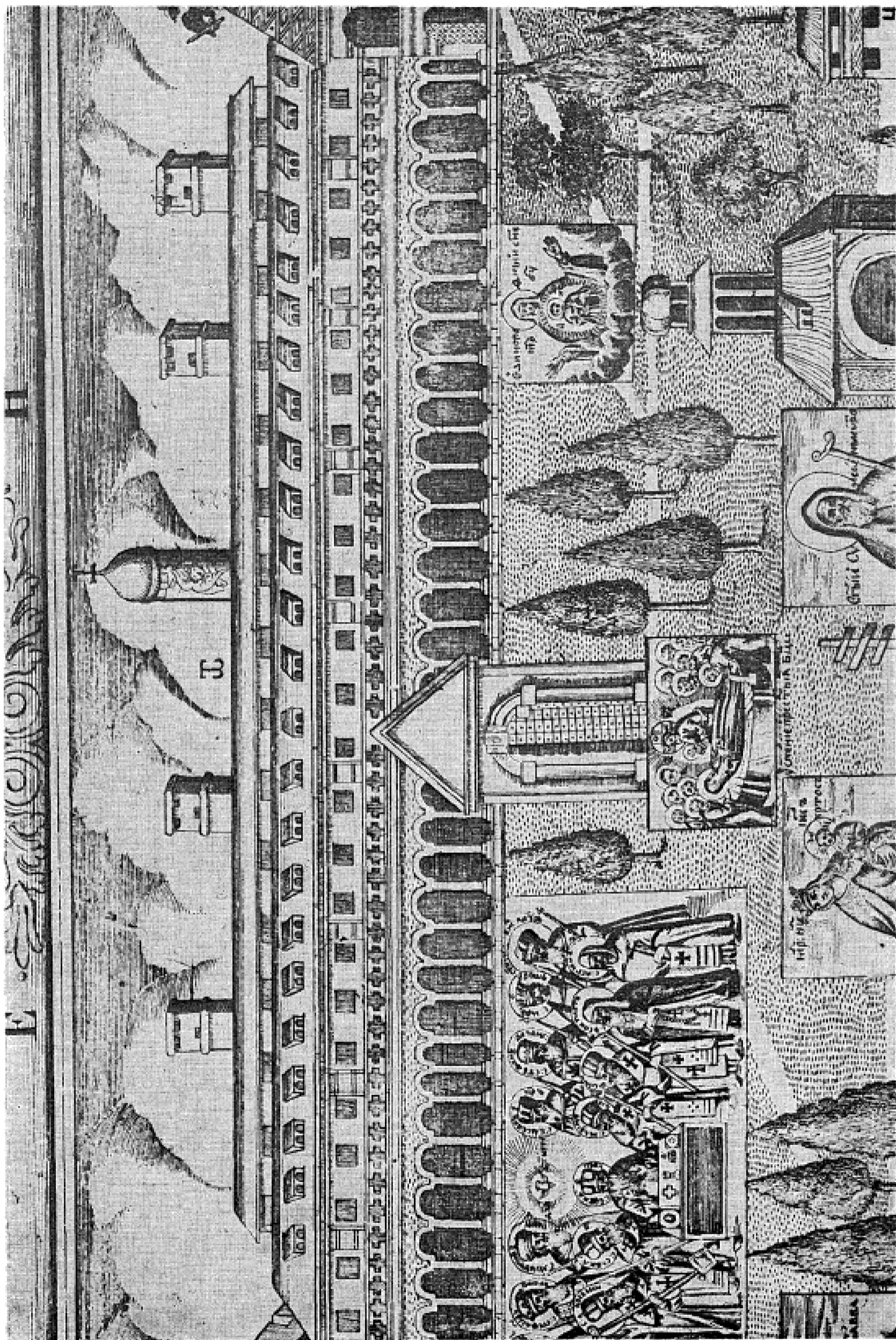
72. Остатак подлоге за зидано степениште и првобитни зид утврђења делимично очуван. При каснијој оправци дебљина новог зида је смањена, Р. Живковић.

72. Restes du support de l'escalier maçonné et rempart primitif de la forteresse, conservé en partie. Lors d'une réparation ultérieure l'épaisseur du nouveau mur a été réduite. R. Živković.

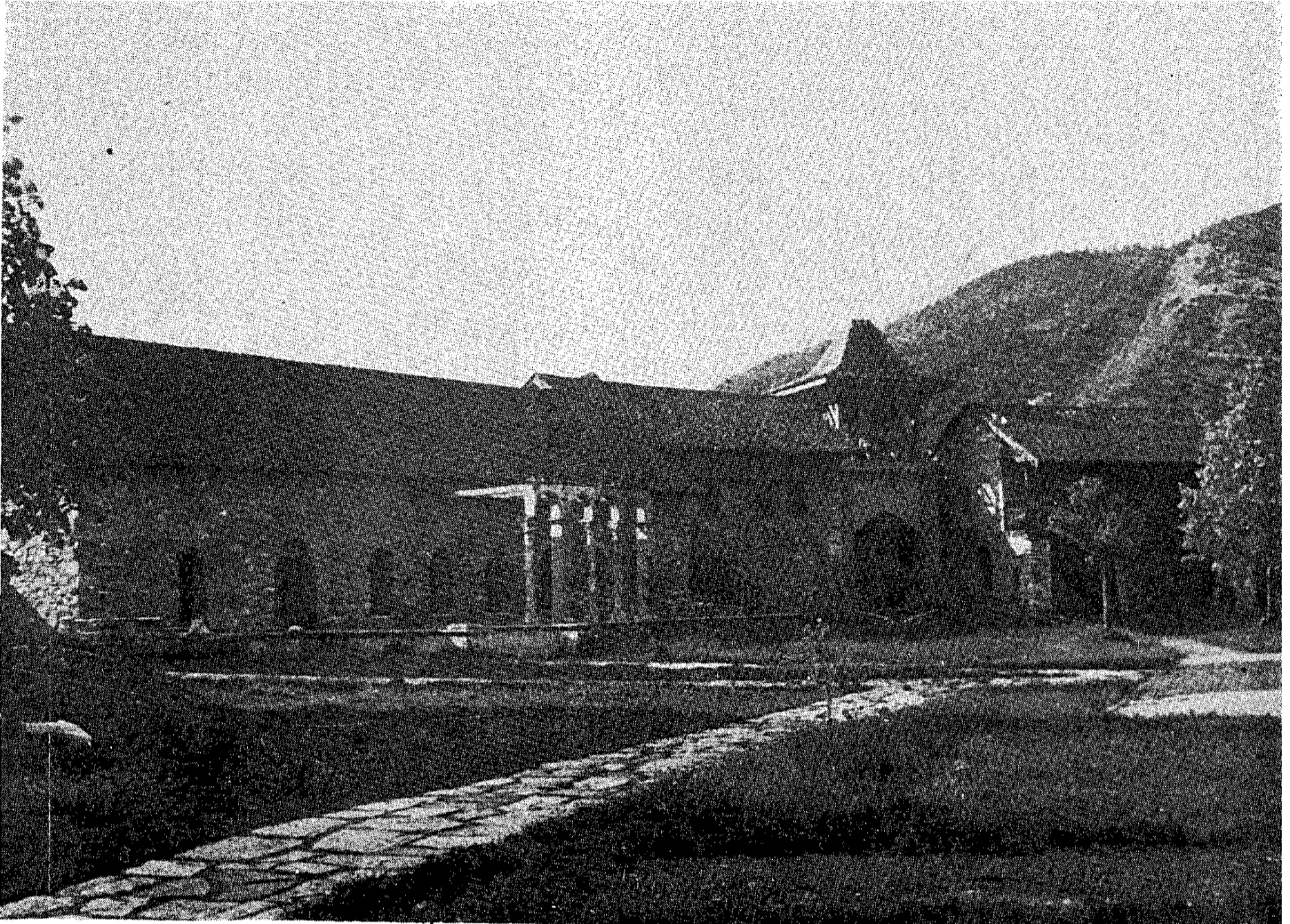
73. Бакропис Студенице из 1733. године, детаљ Трпезарија.

73. Estampe représentant Studenica en 1733, détail: le réfectoire.

74. Estampe représentant Studenica en 1733, détail: les grandes cellules.

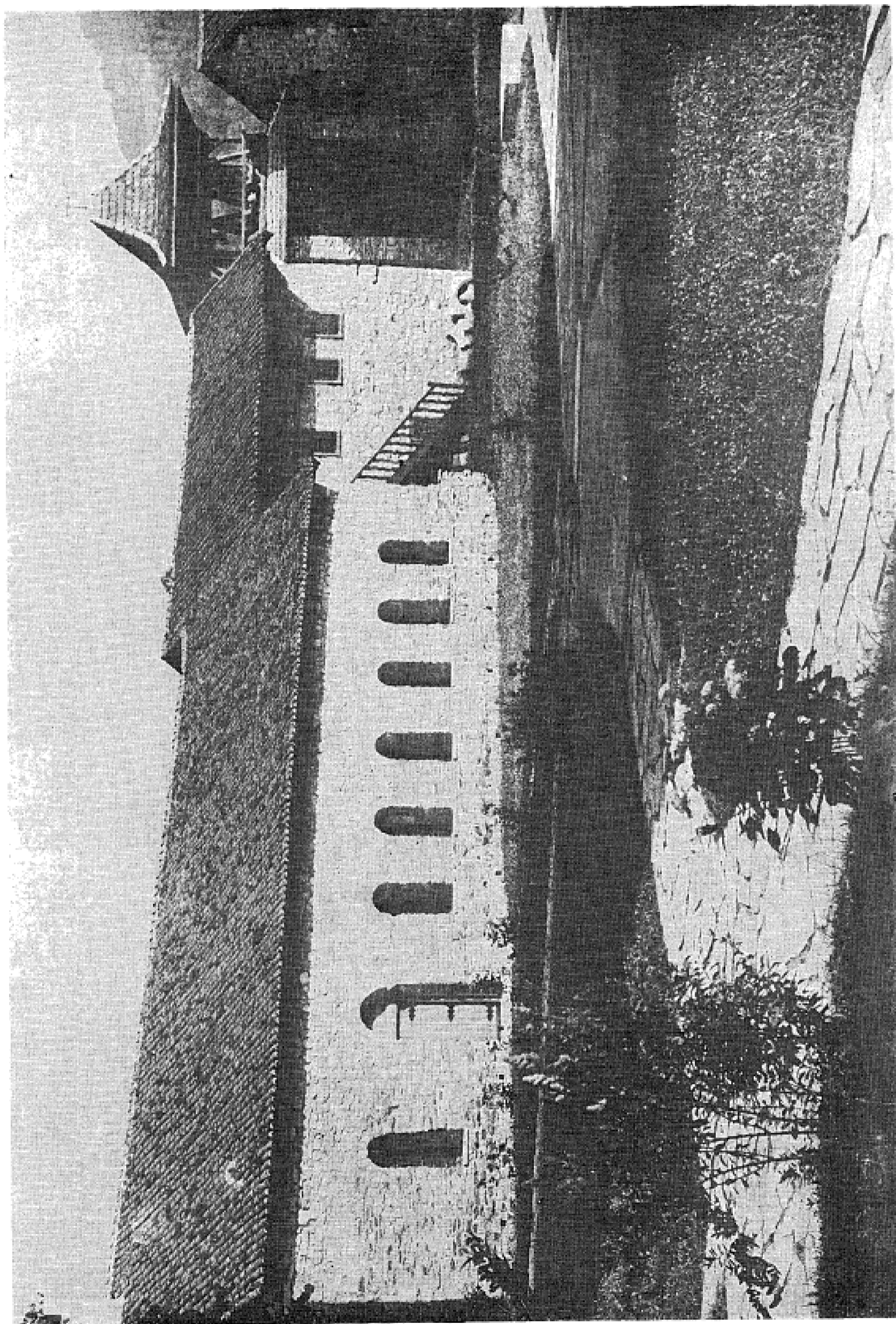
74. Бакропис Студенице из 1733. г. детаљ Велике ћелије.

75. Трпезарија — изглед западног дела порте и трема испред трпезарије пре спуштања нивоа порте, А. Јуришић.

75. Le réfectoire — vue de la partie occidentale du parvis et du vestibule devant le réfectoire avant l'abaissement du niveau du parvis. A. Jurišić.

76. Изглед трпџарије и западног дела порте данас.

76. Vue actuelle du réfectoire et de la partie occidentale du parvis.

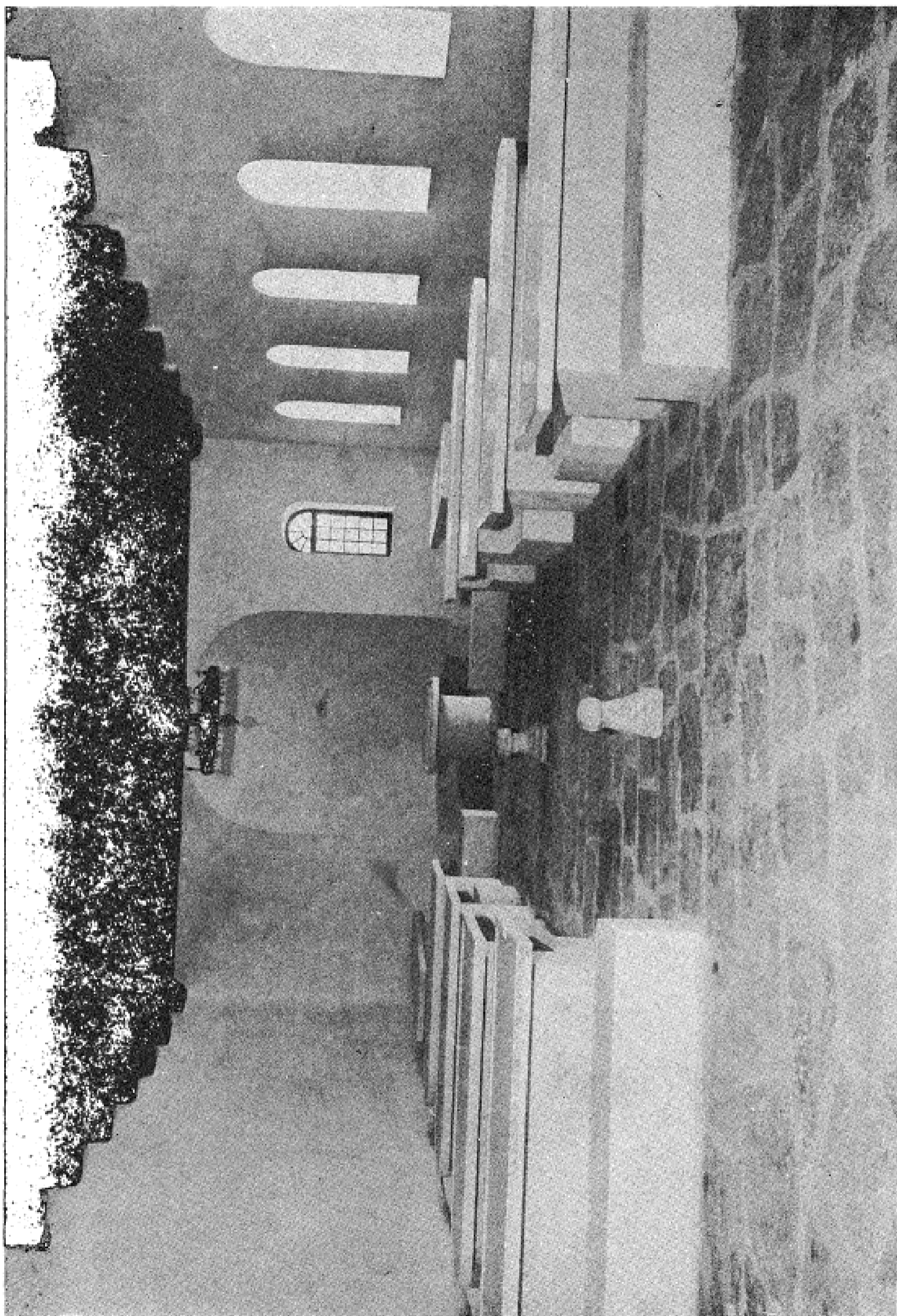
77. Простор испред трпезарије и куле краља Радослава.

77. Espace devant le réfectoire et la tour du roi Radoslav.

78. Seuil découvert et partie reconstruite du seuil.
Nouveau dallage sur la cote initiale devant l'exo-
narthex de Radoslav.

78. Откривени праг и реконструисани део прага, нови
плочник на првобитној коти испред Радослављеве
припрате.

79. Интеријер трпезарије 1976. г., М. Миладиновић.

79. Intérieur du réfectoire en 1976, M. Miladinović.

